

KUI OLULINE OLI PAAVSTLIK KONFIRMATSIOON LIIVIMAA PIISKOPPIDELE 16. SAJANDIL?*

Madis Maasing

Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut

Abstract

How Important Was Papal Confirmation to the Livonian Bishops in the 16th Century?

During the first decades of the Reformation, papal confirmation, one of the most important sources of legitimation for episcopal authority, was often delayed in Livonian bishoprics, and stopped altogether in the middle of the 1550s. To ascertain the possible reasons for this, the paper analyses factors that affected the rise of a bishop to his office and the role of confirmation in it. The situation in Livonia is compared with those German bishoprics, where the Reformation was also at least partially successful. It appears that confirmation was still viewed as a source of legitimation even for the bishops who themselves had strong Protestant convictions, as it was the precondition to obtaining Imperial regalia, i.e., the rights for secular power. Only when a Protestant princely dynasty achieved full control over a bishopric, did the confirmation become obsolete. In Livonia, no dynasty or other power was able to control bishoprics completely. The confirmations were mostly delayed because of financial problems and they stopped, not because of religious motivations, but because of political problems in and around Livonia.

Keywords

Reformation · bishops · papal confirmations · Livonia · Holy Roman Empire

* Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuur (PRG318 „Ümberkorraldustele aluste loomine. Muutuste poliitilised ja majanduslikud argumendid Läänemere ruumis varauusajal“).

Reformatsiooni ning katoliiklike ja protestantlike konfessioonide kujunemist (konfessionaliseerimist, aga ka konfessionaliseerumist) on tavapäraselt loetud varauusaegse Euroopa ühiskonda väga ulatuslikul määral mõjutanud protsesside hulka. Sealjuures sai eriti reformatsiooni ja konfessioonide väljakujunemise algusfaasis piirkonna edasisele usulis-poliitilisele arengule sageli määravaks ilmaliku võimu tahe ja suutlikkus kindla uskkonna kasuks otsustada ning see otsus ka jõustada.¹ See oli erakordselt komplitseeritud seal, kus ilmalik võim oli Rooma kirikusse kuuluvate vaimulike isandate käes ning leidus nii reformatsiooni pooldavaid kui ka sellele vastanduvaid jõude. Selline olukord valitses paljudes Saksa piiskopkondades, aga ka Liivimaal. Vene-Liivimaa sõja (1558–61/62) alguseks toetasid luterlust nii olulisimad maaisandad (Riia peapiiskop ja Saksa Ordu Liivimaa haru meister) kui ka suurem osa nende poliitilise otsustusõigusega seisustest (vasallid ja suuremad linnad). Ometi ei viidud üheski Liivimaa vaimulikus vürstkonnas luterlikku jumalateenistuskorda ametlikult sisse.²

Üheks põhjuseks, miks vaimulikud vürstid ei kiirustanud sidemeid Rooma kirikuga täielikult katkestama, oli tõsiasi, et paavstilt saadavat kinnitust, konfirmatsiooni, peeti alates 13.–14. sajandist piiskopivõimu legitimeerimisel tavapäraseks ja hädavajalikuks.³ Samas ilmneb, et kinnituse hankimisel esines Liivimaal juba 1520.–1530. aastatel märkimisväärsed viivitusi ning pärast 1554. aastat ei saanud konfirmatsiooni

¹ Konfessioonide väljakujunemisel on tihti rõhutatud riigivõimu, valitsejate ja teiste agentide teadlikku tegevust (konfessionaliseerimine), ent ka seda, et need protsessid kulgesid suure osas tegutsejate teadlikust tahtest sõltumatult (konfessionaliseerumine). Protsessi tulemuseks on peetud konfessionaalse ajastu väljakujunemist. Ilmaliku võimu silmapaistvat rolli on rõhutatud näiteks Saksa ajalookirjutuses (Kõiv 2021: 28–38; vrd Schindling, Ziegler 1989–1997).

² Ainsa valitsejana tegi edutud katsed reformatsiooni sisse viia viimane Riia peapiiskop (Müller 2014; Karge 1924; Maasing 2014; 2019). Ordust ja reformatsioonist: Kreem 2006; 2011a. 1558. aasta maapäeval polnud ükski maaisand otseselt vastu reformatsiooni sisseviimisele (Bienemann 1865, nr 73, 75, 76; Hartmann 2006, nr 2182, 2188, 2189, 2196). Vrd ka: Arbusow jun. 1921; Kuhles 2007; Asche, Buchholz, Schindling 2009; 2010; 2011; 2012; Kreem 2014.

³ Varem oli piiskopi enamasti kinnitanud kohaliku kirikuprovintsi pea, peapiiskop, kuid 14. sajandi alguseks kindlustus ka Liivimaal tava, et konfirmatsiooni annab paavst (vt nt Motzki 1921: 101–102). 1430.–40. aastatel, kui toimus paavsti ja Baseli kirikukogu vastasseis, naasti nii Saksamaal kui ka Liivimaal ajutiselt varasema praktika juurde, kuid seejärel paavsti autoriteet taastus (Mäesalu 2017b: 142–143, 159, 250, 267–271).

enam ükski Liivimaa piiskop ega tema koadjuutor.⁴ Käesolev artikkel otsib vastust küsimusele, millistel põhjustel võisid Liivimaa ja kuuria vahelised sidemed lõdveneda ja katkeda. Ühelt poolt ei saa välistada, et põhjused olid eelkõige usulised: protestantidest piiskopid võisid ise teadlikult katoliku kiriku pealt legitimatsiooni taotlemisest loobuda või siis mõjutasid neid kas protestantlikud seisused (linnad ja vasallid) või siis mõni piiskopkonna väline jõud. Teisalt tundub usutav, et kuuriaga sidemete lõdvenemise ja katkemise peamiseks põhjuseks võis olla Liivimaal 1550. aastate teisel poolel, juba enne sõda, pingestunud poliitiline õhus- tik (sealjuures Riia koadjuutorivaenuse puhkemine 1556. aastal), ning ei saa välistada ka seda, et vähemalt konfirmatsiooni viibimise puhul võis oma osa olla ka kuuriaga seotud poliitilistel probleemidel.

Et kummagi hüpoteesi kehtivuse määra Liivimaal tõhusalt analüü- sida, on mõistlik kasutada võrdlevat perspektiivi. Võrdlus sarnases olu- korras olevate vaimulike territooriumidega annab võimaluse tuvastada, kas Liivimaal toimunu oli erandlik või pigem üldine ja tavapärane. See- tõttu olen võrdlusmaterjalina kasutanud neid Saksa piiskopkondi, kus piiskopil oli ilmalik võim ning reformatsiooni alguskümnendeil (kuni 1550. aastateni) sai ametisse vähemalt mõni protestant. Sealjuures jäl- gin, kas ja kui võrd olulisel määral ning kui kiiresti muutus nendes piis- kopkondades paavstliku konfirmatsiooniga seondud ning mis võis selle põhjuseks olla. Peamise tähelepanu pööran aastatele 1523–60 – alates esimesest tõenäoliselt juba ametisse astudes reformatsiooni toetanud piiskopist Preisimaal Pomesaania kuni viimaste piiskopiameti vahetus- teni Liivimaal. Ajalise võrdlusmomendi saamiseks käsitlen ka reformat- sioonieelseid kümnendeid (1500–22) ning Saksa kontekstis nelja järgne- vat kümnendit (1561–1600).⁵

⁴ Koadjuutor oli piiskopi abiline, kel sageli oli piiskopikohale järglusõigus (*coadiutor cum iure successionis*), seda ka 16. sajandi Liivimaal. Kanoonilise õiguse kohaselt loeti koad- juutor võrdväärseks piiskopiga, kuna ta pidi vajadusel täitma samu funktsioone, ning seetõttu pidi ta hankima konfirmatsiooni. Piiskopiks saanud koadjuutor ei pidanud endale enam uut konfirmatsiooni hankima (Hofmeister 1932).

⁵ Sellised (pea)piiskopkonnad asusid peamiselt Põhja-Saksamaal (Bremen, Köln, Magdeburg, Brandenburg, Halberstadt, Havelberg, Hildesheim, Kammin, Lebus, Lübeck, Meissen, Minden, Merseburg, Naumburg, Osnabrück, Paderborn, Ratze- burg, Schleswig, Schwerin ja Verden) ning kahel juhul Preisimaal (Pomesaania ja Sam- land). Andmestik nende kohta: Wolgast 1995; Gatz, Brodkorb 1996; Gatz, Brodkorb,

Konfirmatsioon oli aga vaid üks, ehkki äärmiselt tähtis samm piiskopi ametisse saamisel. Sellele eelnesid ametisse valimine või esitamine (postulatsioon) toomkapiitli poolt⁶ või nimetamine (nominatsioon) paavsti poolt; konfirmatsioonile aga järgnesid tavapäraselt kohalike elanike heakskiit (kuulekusvannete näol) ning ametisse pühitsemine, tavapäraselt kohaliku metropoliidi, Liivimaa kontekstis Riia peapiiskopi, ent sageli ka mõne teise piiskopi poolt (Bolte 2010). Piiskopi valimist mõjutasid eriti alates keskaja lõpust olulisel määral kohalikud seisused, ilma kelle heakskiiduta polnud ametisse astuval piiskopil võimalik edukalt valitseda. Teisest küljest said seisuste esindajad (vasallid ja linnakodanikud) aga tihti toomhärradeks ning tõusid ka piiskopitoolile, mistõttu toimisid kapiitel ja seisused nii piiskopi väljavalimisel kui ka piiskopkonna valitsemisel sageli harmoonilise tervikuna (vt nt Piirimäe 1998; Lukas 1998; 2004; Maasing 2021b). Tähtsat rolli võisid piiskopiks saamise protsessis mängida ka mõned piiskopkonnavälised jõud, kellest suure osa võimekus piiskopkondades toimuvat mõjutada kasvas märkimisväärselt just reformatsiooniajastu eel ja selle esimestel kümnenditel.⁷ Et välistel teguritel oli 16. sajandil sageli oluline mõju ka konfirmatsioonile, tuleb enne reformatsiooniaegsete kinnituste analüüsi käsitleda nende rolli mõnevõrra lähemalt.

Flachenecker 2003; Eubel 1914; Eubel, Gulik 1923. Liivimaa kohta: Arbusow sen. 1902a; 1902b; 1904; 1914; Maasing 2021b.

⁶ Toomkapiitel kindlustas õiguse piiskopi valimiseks 12.–13. sajandil enamikus Saksamaa piiskopkondades (vt nt Schieffer 1976). Liivimaal juhtus see 14. sajandi alguseks (Schonebohm 1909), erandiks oli vaid Tallinna piiskopkond, kus Taani kuninga mõjuvõim oli niivõrd suur, et kapiitel ei suutnud oma valimisõigust kehtestada (Neitmann 1997).

⁷ Näiteks muutus Saksa alade võimsamate vürstide valitsusaparaat keskaja lõpus märgatavalt efektiivsemaks ning nad püüdsid sageli enda mõjuvõimule allutada kasinama võimuga härruseid, kaasa arvatud piiskopkondi (Schubert 1996; Wolgast 1995: 20–26).

PIISKOPIVALIMIST MÕJUTANUD VÄLISED TEGURID HILISKESKAJAL JA REFORMATSIOONIAJAJÄRGU ALGUSES

Ehkki kanooniline õigus ei näinud ette ilmikute, ka mitte valitsejate, otsest osalemist piiskopi valimise protsessis, oli nendel selleks tegelikkuses mitmesuguseid võimalusi. Peale kapiitli mõjutamise avanes neile eriti alates 14. sajandist võimalus sekkuda ka kuuria kaudu. Avignonis viibivad ja oma põhisissetulekute Itaalias suuresti ära lõigatud paavstid asusid senisest märksa ulatuslikumalt sisse nõudma vaimulike ametikohtade kinnitamisega seotud tasusid ehk serviidiraha (*servitium commune*) (Hoberg 1949), ühtlasi püüdis katoliku kiriku pea kasvatada oma autoriteeti kogu kiriku üle ning reserveeris endale õiguse suurt osa vaimulikonnast ise ametisse nimetada ehk provideerida. Selle tulemusena muutusid vaimulike ametikohtadele õiguste ostmine, müük ja vahetamine kuurias tavapäraseks ning välja kujunes niinimetatud prebenditurg, kus jõukatel ja heade kontaktidega valitsejatel oli võimalik oma soosikuid ka piiskopitoolile tõsta (Schwarz 1991; 1993).

Mõned vürstid saavutasid keskaja lõpuks sellise olukorra, et nad said piiskoppe ametisse seada sisuliselt oma soovi kohaselt – olgu siis toomkapiitlit mõjutades või kuuria kaudu oma kandidaate läbi surudes –, teised piiskopkonnad muutusid aga konkureerivate vürstidünastiate vahelise võimuvõitluse objektiks. Suurem osa Saksa piiskopkondade seisustest püüdis sellist olukorda vältida ning enamasti see neil ka õnnestus, sest nad suutsid domineerida püüdvaid võime üksteise vastu välja mängida, teha nende vastu koostööd teiste väiksemate piirkondlike jõududega või siis saada tuge kelleltki, kes polnud huvitatud, et piirkondlik suurvõim kehtestaks täieliku hegemoonia (vrd Auge, Bihrer, Gallion 2021). Vürstide kui oma konkurentide võimu tugevnemisest polnud näiteks huvitatud Püha Rooma keisririigi valitseja, kes reeglina püüdis toetada väiksemaid ja nõrgemaid riigiseisusi ning kellelt eriti Lõuna-Saksamaa piiskopid saidki otsest ja tõhusat tuge (vt nt Flachenecker 2021). Põhja-Saksamaa ja veelgi enam Liivimaa jäid keisrite huvi- ja mõjusfäärist reeglina siiski eemale. Erandiks olid 1540. ja 1550. aastad, mil keiser Karl V (1519–56) püüdis pärast võidukat Schmalkaldeni sõda (1546–47)

keisririigis kirikut Augsburgi Interimi (1548) toel taasühendada.⁸ Liivimaale ulatus keisri mõju vähem, kuid just Karl V ajal hakati keisrit üha enam tähtsustama õigusliku autoriteedina (Maasing 2017b: 304–307) ning tema nõudmisel arutati ka Interimi kehtestamist (Kreem 2011b).

Keisril oli Saksa vürstpiiskopkondade üle autoriteet ka lääniisandana. Piiskopid pidanuks enda ilmaliku võimu legitimeerimiseks võtma keisrilt riigivürsti regaalid – kinnitused valdus-, kohtu- ja mitmesugustele teistele õigustele. Ühtlasi võis riigivürsti ehk keisri läänimehe staatus aidata piiskopil end kehtestada suhteliselt sõltumatu maaisandana või vähemalt vaidlustada mõne vürsti domineerimist – läänistusakt näitas, et ta oli ainult keisri ja mitte kellegi teise vasall. Teisalt oli regaalide hankimise eelduseks konfirmatsiooni saamine paavstilt ehk reeglina pidi piiskop esmalt saavutama edu kuurias (Wolgast 1995: 15–19). 16. sajandi I poolest on teada ka üksikuid juhtumeid, mil keiser andis regaalid enne konfirmatsiooni, sealjuures Liivimaa piiskoppidele,⁹ kuid pärast 1550. aastaid see praktika lõppes. See tähendas, et paavstlik konfirmatsioon jäi relevantseks ka oma võimu legaliseerida soovivate luterlike piiskoppide jaoks. Kindlasti aitas seda kinnistada 1555. aastal sõlmitud Augsburgi usurahu, mille kohaselt said ilmalikud vürstid küll vabaduse valida kahe konfessiooni vahel, kuid piiskopkondade sekulariseerimine, luterlikeks vürstkondadeks muutmine, keelati.

Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskopid olid juba 1220. aastatel saanud keisri läänimeesteks, ent kuni 15. sajandini taotlesid nad regaale harva (Mäesalu 2017b: 53–57, 74–83, 96–100, 113–125, 127–135). Olukord hakkas selles osas muutuma keisririigi tsentraliseerumise tulemusena (nn *Reichsreform*; vt Angermeier 1984), tänu millele kasvas keisririigi huvi ka Liivimaa vastu ning viimast hakati kaasama ülekeisririigilistesse

⁸ Sel ajal tagandas keiser reformatsiooni läbi viia püüdnud Kölni peapiiskopi, võimaldas Naumburgi piiskopi kohale – kus seni oli ametis olnud luterlane – asuda katoliiklasel ning toetas Hildesheimis ja Kamminis selliste piiskoppide ametisse saamist, kellelt ta lootis toetust Interimi sisseviimisele (Wolgast 1995: 91–99, 125–127, 208–218, 237–253; Gatz, Brodtkorb 1996: 6–7, 200–201, 528–531, 742, 755–758).

⁹ Saksa eranditest silmapaistvaim oli kuurvürstist Kölni peapiiskop Hermann von Wied (1515–46/47), kes valiti kapiitli poolt 1515. aasta 14. märtsil ja sai keisrilt regaalid juba 24. aprillil, paavstliku konfirmatsiooni aga 13. juunil (Gatz, Brodtkorb 1996: 755–758). Liivimaal said keiserlikud regaalid enne konfirmatsiooni Riia peapiiskop Thomas Schöning, Tartu piiskop Johannes Bey, Saare-Lääne piiskop Reinhold von Buxhoeveden ning Tartu piiskop Hermann Wesel. Vt tabelit artikli lõpus.

ettevõtmistesse; samuti kasvas keisririigi ja keisrivõimu autoriteet, seda ka valitsejavõimu seadustajana (Mäesalu 2017a; 2017b: 148–166, 208–263, 267–292). Seetõttu puudutas Liivimaa piiskopkondi ka 1448. aastal keisririigi kiriku ja paavstivõimu vaheliste suhete reguleerimiseks sõlmitud Viini konkordaat (Meyer 1986). Muu hulgas sätestas konkordaat, et reeglina pidi piiskopi valima kapiitel ning paavsti nimetamisõigus piirati nende juhtudega, kui piiskop suri kas kuurias või selle lähistel või oli tema puhul olnud tegemist paavstliku ametikandjaga (kas kuuria ametniku või näiteks legaadiga). Teisest küljest pidid kõik valitud piiskopid võtma kinnituse kirikupealt ja tasuma selle eest serviidiraha, kuid paavst ei tohtinud juhul, kui piiskopi valimine järgis kanoonilist õigust, piiskopi kinnitamisest keelduda (vrd Salonen, Hanska 2012; Salonen 2021). Seega muutus piiskopivalimiste mõjutamine paavsti kaudu välisjõududele tüliskamaks, kuid seda tuli siiski kohati ette ka edaspidi – eriti piirkondades, kus Viini konkordaadi kehtimine polnud üheselt selge. Liivimaal vaidlustas konkordaadi kehtimist 15. sajandi II poolel mitmel korral edukalt piirkonna tugevaim maaisand Saksa Ordu, kes püüdis kohalikke piiskopkondi läbi keskaja enda poliitilisse kiiluvette tõmmata ning sekkus piiskopivalimistesse tihti just kuuria kaudu (Mäesalu 2017b: 255–262).

Ordu mõjuvõim Liivimaa piiskopkondade üle oli aga erinev. Kuramaal suutis ordu alates 13. sajandi lõpust piiskoppide ametisse nimetamist püsivalt kontrollida, sest esiteks oli piiskopkonna ilmalik võimubaas kasin ning teiseks kuulus toomkapiitel Saksa Ordusse. Samas ei saavutanud ordu piiskopkonna siseasjade üle kunagi absoluutset kontrolli.¹⁰ Tallinnas suutis ordu kuni 15. sajandi keskpaigani seada ametisse endale sobivad piiskopid. Teisalt polnud sealsed toomhärrad Saksa Ordu liikmed ning ordu katsed kapiitlit piiskopivalimise protsessist täielikult kõrvale tõrjuda nurjusid, sest kapiitel sai ordu katsete vastu kindlustada endale Tallinnas nominatsiooniõigus (praktika, mis läks vastuollu kanoonilise õigusega) tuge kuuriast. Seetõttu said alates 15. sajandi keskpaigast Tallinna piiskoppideks reeglina kapiitli valitud elektid ning näib, et ordu leidis kapiitliga enamasti kompromissi (Neitmann 1997; Bolte 2014: 217–218; Maasing 2021a). Saare-Lääne ja Tartu piiskoppide

¹⁰ Sarnane olukord oli ka Pomesaania, Samlandi ja Kulmi piiskopkondades Preisimaal, viimases aastani 1466 (Poschmann 1962). Kuramaa kohta vt ka: Bolte 2014: 216–217; Maasing 2017a.

võimubaas oli eelkirjeldatud piiskopkondade omast märkimisväärselt suurem ning seetõttu õnnestus ordul sealseid piiskopivalimisi mõjutada veelgi vähem. Aeg-ajalt läks ordul küll korda oma kandidaat ametisse seada, kuid sellega võisid kaasneda tõsised konfliktid. Kõige silmapaistvamad olid need 1420.–60. aastatel Saare-Lääne piiskopkonnas, kui omavahel vastandusid neljal korral kapiitli valitud elekt ja paavsti nimetatud ordu soosik ning ehkki lõpuks sai ordu favoriit igal korral võimu vähemalt osa piiskopkonna üle, suutsid nende vastasmängijad, kapiitli elektid, kahel korral vastu paavsti tahet tegelikku võimu piiskopkonnas kümnendi jooksul (1438–49, 1458–68) enda käes hoida (Kreem 2004). Liivimaa olulisim prelaat oli aga Riia peapiiskop, kes suutis ainsana konkureerida orduga esivõimu pärast. Seetõttu pööras ordu enim tähelepanu just tema allutamisele. Tänu intensiivsele tegevusele kuurias õnnestus ordul kahel korral saavutada Riia toomkapiitli inkorporeerimine Saksa Ordusse (1393–1424 ja 1452–1566), kuid sellest hoolimata jäi kapiitel ordust üsna sõltumatuks ning ametisse saanud peapiiskopid ei õigustanud kuigivõrd ordu lootusi, sest isegi kui nad esialgu täitsid ordu tahet, hakkasid nad hiljem ajama iseteadlikku ja ordule ebasobivat poliitikat (vrd Jähnig 2011: 76–98; Kroeger 1930).

Ehkki Saksa Ordu kõrgmeistri juhitud Preisimaa haru sai 15. sajandil mitme ränga kaotuse osaliseks ning selle võimalused Liivimaa asjadesse sekkuda kahanesid (Götz 2019: 46–55), õnnestus kõrgmeistril ka veel 16. sajandi esimestel kümnenditel saada kuuria kaudu ametisse mitu Liivimaa piiskoppi. Kuramaa piiskoppide Michael Sculteti (1500) ja Heinrich Basedowi (1501–23) kõrval kuulus nende hulka enneolematult edukat karjääri teinud kõrgmeistri soosik Johannes Blankenfeld (Schnöring 1905; Schuchard 2002; Selart 2015). Kuurias väga häid kontakte omanud Blankenfeldil õnnestus saada paavsti nimetatuna nii Tallinna (1514) kui ka Tartu piiskopiks (1518) ning seda vastu kohalike kapiitlite tahet. Tallinna kapiitli elekt, Liivimaa ordumeistri sekretär Christian Bomhower, ei jäänud siiski tühjade kätega, sest samal päeval, kui Blankenfeldist sai Tallinna piiskop, nimetas paavst Bomhoweri Tartu piiskopiks (1514–18).¹¹ Seevastu ei saanud Tartu kapiitli poolt 1518. aastal

¹¹ See ei olnud ainus kord, kui kahe orduharu pea, kõrgmeistri ja Liivimaa meistri huvid piiskopivalimistel lahknud. Seda tuli ette ka eespool mainitud Saare-Lääne tülide

piiskopiks postuleeritud Kuramaa piiskop Heinrich Basedow mingisugust hüvitist.¹²

Blankenfeldi pretsedenditu karjäär mõjutas piiskoppe ja nende seisuseid sedavõrd, et nad otsustasid saavutada Viini konkordaadi vaieldamatu jõustamise Liivimaal. Nende keisririiki läkitatud saadikud suutsid 1521. aastal hankida kõigile piiskoppidele riigivürsti regaalid – kaasa arvatud Kuramaa ja Tallinna omadele, kes neid varem polnud kunagi saanud. 1522. aastal kinnitas keiser Karl V ametlikult, et kuna Liivimaa piiskopid on riigivürstid, siis kehtib Viini konkordaat kogu Liivimaal (Hildebrand 1877: 92–100; Grundmann, Aulinger 2015: 148–149). Pärast 1522. aastat valitigi kõik Liivimaa piiskopid ja nende koadjuutorid ametisse koha peal. Ka Johannes Blankenfeld sai 1522. aasta sügisel, tõenäoliselt septembris, Riia peapiiskopi koadjuutoriks peapiiskopi, toomkapiitli, vasallide ja Riia linna heakskiidul ning paavsti konfirmatsiooni sai ta järgmise aasta mais (Arbusow jun. 1921: 231–234). Saksa Ordu Liivimaa haru läks aga sobiva kandidaadi ametisse saamiseks enamasti kompromissile kohalike seisustega. Näiteks sai Kuramaa piiskop Johannes von Münchhausen (1540–60) Saare-Lääne piiskopkonna isandaks (1541–60) tänu ordu, Tartu piiskopi ja Saare-Lääne seisuste koostööle ning tulevase ordumeistri Johann von der Recke (ordukoadjuutor 1542–49, meister 1549–51) lähisugulane Jodokus sai 1543. aastal Tartu piiskopiks tänu ordu ja Tartu seisuste kokkuleppele (vrd Maasing 2013; 2021b).

Kui Viini konkordaat võis väliste jõudude mõju piiskopkondade üle teataval määral kahandada, siis reformatsiooniajastu esimestel kümnenditel kasvas Saksa vürstisuguvõsade mõjuvõim ja ka huvi nende osas märkimisväärselt (vrd Wolgast 1995). Üheks selle tunnuseks oli kumulatsioonide märgatav sagenemine – mitu piiskopiametit koondati ühe, sageli vürstisoost isiku kätte.¹³ Liivimaal polnud enne linnakodanikust

ajal ning 1523.–24. aastal, kui Kuramaa piiskopiks sai vastu kõrgmeistri tahet Liivimaa meistri kantsler Hermann Ronneberg (vt Maasing 2022: 53).

¹² Blankenfeldi ametisse saamisest Tallinnas ja Tartus: Maasing 2022: 51–52; Arbusow sen. 1914: 12–13.

¹³ 1500–22 oli allviites nr 5 mainitud Saksa piiskopkondade eesotsas kolm isikut, kelle käes oli korraga kaks piiskopiametit ja nad kõik olid vürstisoost. 1523–60 oli selliseid juba üheksa, kellest kolm valdasid koguni kolme piiskopkonda ning kuus neist oli

Johannes Blankenfeldi olnud kedagi, kes vallanuks korraga mitut piiskopiametit. Järgnevatel kümnenditel said korraga kahe piiskopkonna valitsejaks kaks alamaadlikku: Georg von Tiesenhausen (1525–30 Tallinna ja 1527–30 Saare-Lääne piiskop) ning Johannes von Münchhausen (1540–60 Kuramaa ja 1541/42–60 Saare-Lääne piiskop), ent vürstisoost isik sai mitme Liivimaa piiskopkonna valitsejaks alles Vene-Liivimaa sõja ajal, kui Taani kuningakojast pärinevast hertsog Magnusest sai Saare-Lääne, Kuramaa ja Tallinna piiskop ning teda kaaluti ka Tartu piiskopi koadjuutorina (Adamson 2009).¹⁴

Mõnel pool Saksamaal kasvas reformatsiooni vältel protestantlike vürstide mõjuvõim piiskopkondade üle sedavõrd, et neist said sisuliselt ilmalikud vürstkonnad, kus piiskopi tiitlit kandis kas dünastia pea või tema lähisugulane.¹⁵ Sellele aitas kaasa asjaolu, et mõnel juhul otsustasid ka katoliiklastest enamusega toomkapiitlid valida piiskopiks kas usu- liselt ebamääraste vaadetega või koguni protestantlikke vürste. Seda tehti poliitilistel kaalutlustel: näiteks otsides kaitset ohtlikumana näiva

vürsti- ja kaks krahvisoost. 1561–1600 sai Põhja-Saksamaal ametisse 10 mitme piiskopkonna valitsejat, kellest 5 valdas kolme piiskopkonda; lisaks omandas üks varasemal perioodil kolme vaimuliku harruse eesotsas olnud vürst neljanda. Kümnest ametisse saanud isikust 8 olid vürstisoost, 1 krahv ja 1 alamaadlik. Samuti kasvas 16. sajandi jooksul märgatavalt kumuleeritud piiskopkondade arv: 1500–22 oli selliseid 10, 1523–60 juba 24 ning 1561–1600 26. 1561–1600 ametisse saanud kumulantidest üks, katoliiklastest Baieri hertsog Ernst, omas lisaks kolmele Põhja-Saksa piiskopiametile (Köln, Hildesheim ja Münster) ka Freisingi ja Liege'i oma. Piiskopkondade arvukusest järgnes talle protestandist Brandenburgi kuurprints ja tulevane kuurvürst Joachim Friedrich (1546–1608), kelle valduses olid Havelbergi, Brandenburgi ja Lebuse piiskopkonnad ning Magdeburgi peapiiskopkond.

¹⁴ Tinglikult võib lisada veel Riia peapiiskopi koadjuutori, Mecklenburgi hertsogi Christophi (1556/57–63), kes oli ühtlasi ka Ratzeburgi piiskopkonna administraator (1554–92), kuid kes peapiiskopkonnas kunagi võimule ei saanudki. Peale selle püüdis tulevane Riia peapiiskop, Brandenburg-Ansbachi markkrahv Wilhelm (1498–1563) lisaks Riia koadjuutori kohale 1530. aastatel ebaõnnestunult hankida Saare-Lääne piiskopi ametit.

¹⁵ 16. sajandi lõpuks olid Brandenburgi, Havelbergi ja Lebuse piiskopkonnad sisuliselt liidetud Brandenburgi kuurvürstikonnaga ning sama saatuse oli tabanud Saksi kuurvürstide võimu all olevaid Meisseni, Merseburgi ja Naumburgi piiskopkondi. Preisi hertsogi mõjuvõimu all olid Pomesaania ja Samlandi piiskopkonnad, mis 1570.–80. aastatel täielikult likvideeriti. Oldenburgi dünastia kontrollis Bremeni peapiiskopkonda ning Schleswigi ja Lübecki piiskopkonda; Mecklenburgi hertsogid Ratzeburgi ja Schwerini piiskopkondi ning Pommeri hertsogid Kammini piiskopkonda (Wolgast 1995: 22–25, 118–132, 197–253; Gatz, Brodtkorb, Flachenecker 2003: 102–127, 249–257, 267–272, 347–356, 363–369, 427–436, 437–448, 488–497, 566–573, 590–598, 655–669).

valitseja eest, kuid see võis piiskopkonna viia kapiitli enda valitud dünastia ülemvõimu alla.¹⁶

Reformatsiooni esimestel kümnenditel kasvas vürstidünastiate huvi ka Liivimaa piiskopkondade vastu, kus enne 1520. aastaid oli võimule saanud vaid mõni üksik kõrgeadlik.¹⁷ 1527. aasta lõpus väitis keiser Karl V, et Hispaanias temaga kohtuda soovinud, kuid enne seda surnud Johannes Blankenfeld oli jätnud poliitilise testamendi, mille kohaselt pidanuks järgmiseks Riia peapiiskopiks saama sünnipärane vürst, ning keiser esitas kandidaadina Braunschweigi hertsogi Georgi (1494–1566) (Gatz, Brodtkorb 1996: 223–224). Riia toomkapiitel valis 1528. aasta alguses peapiiskopiks siiski oma juhi, Riia linnakodanikust toompraosti Thomas Schöningi (1528–39), kes keisri meelepaha vältimiseks ning oma positsiooni kindlustamiseks ordu vastu võttis 1529. aasta sügisel oma koadjuutoriks sünnipärase vürsti, markkrahv Wilhelmi (1498–1563), kes oli endise Saksa Ordu kõrgmeistri ja esimese Preisimaa luterliku hertsogi Albrechti (1490–1568) vend. 1530. aastal tuli Wilhelm Liivimaale ning üheksa aastat hiljem sai temast peapiiskop (Arbusow jun. 1921: 733–785; Lange 2014). 1530.–40. aastatel püüdsid Liivimaa ordumeistri koadjuutoriteks saada Münsterbergi hertsogi ja Mecklenburgi hertsogi pojad (Götz 2019: 57–63) ning pärast peapiiskopiks saamist (1539) asus markkrahv Wilhelm endale vürstisoost koadjuutorit otsima. Esialgu kaalus ta Taani kuningakoja ja Brandenburgi dünastia liikmeid, ent 1550. aastate keskel sai selleks Mecklenburgi hertsog ja Ratzeburgi valitud piiskop Christoph (1537–92) (Bergengrün 1898; Neitmann 2020). Pärast peapiiskop Wilhelmi surma 1563. aastal püüdis koadjuutor Christoph Rootsi toel peapiiskopkonda enda kätte haarata, ent langes Poola kuninga kätte vangi. Seejärel esitas koadjuutori vend hertsog Johann Albrecht (1525–76) Riia peapiiskopi kandidaadiks oma alaealise poja Sigismund Augusti (1560–1600), kuid viimase nimekaimust Poola

¹⁶ 1554. aastal valis Ratzeburgi toomkapiitel piiskopiks Mecklenburgi hertsogi Christophi, et saada kaitset piiskopkonda okupeeriva Saksi-Lauenburgi hertsogi eest. See tõi kaasa piiskopkonna langemise Mecklenburgi dünastia võimu alla (Wolgast 1995: 120–121; Petersen 2021).

¹⁷ 1218–24 oli Seelide (Semgallia) piiskopiks Lippe isand Bernhard. 1294–1300 oli Riia peapiiskopiks Schwerini krahv Johann. 1390. aastatel oli Riia koadjuutoriks Pommeri hertsog Otto ja Tartu koadjuutoriks Mecklenburg-Schwerini hertsog Albrecht (Simiński 2019; Mäesalu 2020).

kuningas otsustas peapiiskopkonna 1566. aastal otseselt omaenda valdustega liita (Schirrmacher 1885: 635–676). Kõige edukamaks vürstisoost piiskopiks Liivimaal võib aga vähemalt piiskopkondade hulga poolest lugeda hertsog Magnust.

Suhtumine vürstidesse oli Liivimaal kahetine. Ühelt poolt nähti neid tõhusa relvana kohaliku hegemooni vastu ning piiskopkonna sõltumatuse kaitsjana, kuid teisest küljest teadvustati ka ohtu, et Liivimaa vaimulikest vürstkondadest võivad saada kas dünastiate sõltlased nagu Põhja-Saksamaal või võidakse nad koguni sekulariseerida, nagu markkrahv Wilhelmi vend Albrecht oli teinud Saksa Ordu valduste ning Samlandi ja Pomesaania piiskopkonnaga Preisimaal. Seetõttu oli enamik Liivimaa isandaid ja seisuseid orduga üksmeelel selle osas, et vürstisoost isikute ambitsioonete tuleb kärpida, et nad ei saaks Liivimaa senist poliitilist korraldust muuta (Hirschheydt 2013), ning Liivimaa maapäevadel (Piirimäe 2008) võeti 1530.–1550. aastatel korduvalt vastu otsuseid, mis pidid vürstisoost isikute võimule saamist piirama. Neist kõige tuntum oli 1546. aasta Volmari (Valmiera) retsess, millega lubati vürstisoost isanda või koadjuutori valimine vaid juhul, kui sellega on nõus kõik Liivimaa valitsejad ja nende seisused (Hupel 1794: 330–340; Hartmann 2002, nr 1342). Viimase otsuse rikkumine hertsog Christophi saamisel peapiiskop Wilhelmi koadjuutoriks viis koadjuutorivaenuseni (1556–57), mis kaudselt aitas kaasa ka Liivimaa senise poliitilise korralduse kiirele kokkuvarisemisele Vene-Liivimaa sõja ajal (Hartmann 2004; Maasing, Weber 2019).

PROTESTANTIDEST JA KATOLIIKLASTEST PIISKOPID NING PAAVSTLIK KONFIRMATSIOON

Kui palju protestante 16. sajandi jooksul Saksamaa ja Liivimaa piiskopitoolidele valiti, ei saa lõpliku kindlusega öelda, sest mitme piiskopi usulised vaated on info nappuse või vastukäivuse tõttu jäänud ebaselgeks ja mõne piiskopi puhul olid need ka tegelikkuses ebaselged. Siiski saab Saksa piiskoppide puhul enamasti tuvastada, milliseid usupoliitilisi otsuseid nad tegid, ning üldjoontes on võimalik piiskopid jagada mitte ainult katoliiklasteks, protestantideks ja üksikuteks sellisteks, kelle usulisi

sümpaatiad pole võimalik üldse kindlaks teha, vaid ka nendeks, kes oma episkopaadi vältel usku vahetasid ehk katoliiklusest protestantlusesse pöördusid. Liivimaa piiskoppide puhul on andmestik napim ja eba-kindlam, kuid enamikul juhtudel saab siiski tuvastada vähemalt nende tõenäolised usulised sümpaatiad. Nõnda saab üldjoontes kindlaks teha ka selle, millise usu poole kaldusid paavstliku konfirmatsiooni saanud elektid.

Kui vaadelda neid Saksa piiskopkondi, kus oli 16. sajandi jooksul ametis vähemalt mõni protestandist piiskop, siis kuni 1523. aastani ei astunud neis ametisse ühtegi vaimulikku isandat, kes algusest peale oleks avalikult toetanud Martin Lutheri õpetust. Kõik aastail 1500–22 ametisse saanud 29 isikut said paavstliku kinnituse, kaasa arvatud need kolm, kes hiljem asusid toetama protestantlust.¹⁸ Ehkki üksikud luterlust toetavad piiskopid said ametisse juba 1520.–30. aastatel, hakkasid nad ulatuslikumal määral piiskopitoolidele tõusma alates 1540. aastast, mil uut usku pooldavate vürstide toel läks protestantide kätte kuus piiskopkonda,¹⁹ ning see jätkus 1550. aastatel, mil protestandid omandasid – samuti enamasti luterlike vürstide toel – piiskopiameteid veel üheksas.²⁰ Ühtekokku sai aastail 1523–60 siin käsitletud Saksa piiskopkondades võimule 51 isikut, kellest 25 jäid kogu oma valitsusaja jooksul vähemalt väliselt truuks katoliku kirikule, 5 asusid oma ametiaja vältel pooldama protestantlust²¹ ning 20 olid uue usu toetajad juba ametisse

¹⁸ 1500–22 said need 29 isikut tänu kumulatsioonidele võimule kokku 34 piiskopkonnas. Peale selle valis Havelbergi kapiitel 1520. aastal piiskopiks Georg von Blumenthali, kes sai paavsti kinnituse, kuid ei saanud Brandenburgi kuurvürsti vastuseisu tõttu ametisse astuda ning loobus oma kohast. Hiljem sai Blumenthal Lebuse ja Ratzeburgi piiskopiks (Gatz, Brodtkorb 1996: 60–61). Reformatsiooni asusid hiljem avalikult toetama Samlandi piiskop Georg von Polentz (1523. aastal), Mecklenburgi hertsogist Schwerini piiskop Magnus (1530. aastatel) ning Kölni peapiiskop Hermann von Wied (1540. aastatel).

¹⁹ 1523. aastal oli ametisse saanud arvatavasti juba siis reformatsiooni toetav piiskop Pomesaania ning 1535. aastal Lübeckis. 1540. aastatel said protestandid ametisse Naumburgis, Schleswigis, Kamminis, Brandenburgis, Merseburgis ja Havelbergis.

²⁰ Magdeburgis, Halberstadtis, Schwerinis, Hildesheimis, Mindenis, Ratzeburgis, Lebus, Lübeckis ja Meissenis.

²¹ Brandenburgi piiskop Matthias von Jagow (1527–44) asus protestantlust toetama Brandenburgi kuurvürsti surve all 1530. aastate lõpus. Franz von Waldeck sai Mindeni piiskopiks 1531., Münsteri ja Osnabrücki piiskopiks aga 1532. aastal ning püüdis 1540. aastatel neis piiskopkondades reformatsiooni ja sekulariseerimist läbi viia. Kölni peapiiskop Hermann von Wied sai 1532. aastal ka Paderborni piiskopiks. Braunschweigi

saamise ajaks. Lisaks leidis üks isik, Lübecki piiskop Balthasar von Rantzau (1536–47), kelle usulisi eelistusi on hinnatud täiesti ebamääraseks (Gatz, Brodkorb 1996: 566–567).

Perioodil 1523–60 ametis olnud 51 isikut hõivasid siin käsitletud Saksa piiskopkondades kokku 61 piiskopikohta ning nendest ametikohadest enamikule, 42-le, andis paavst konfirmatsiooni. Sealjuures anti 25 kohakinnitust isikutele, kes jäid katoliiklasteks, ning 9 sellistele, kes hiljem asusid toetama luterlust (ehk kinnitamise hetkel nad kas olid või vähemalt näisid katoliiklastena); kinnituse sai ka usulistelt vaadetelt ebamäärane Lübecki piiskop Rantzau. Need, kes juba enne oma ametiaja algust olid protestandid, said kokku aga 7 kohakinnitust. Lübecki piiskop Detlev von Reventlow (1535–36) oskas end ilmselt esitleda katoliiklasena (Gatz, Brodkorb 1996: 580–581), samas kui Brandenburgi kuurprints Friedrichi ja Sigismundi (Gatz, Brodkorb 1996: 202, 665) puhul saavutas Magdeburgis ja Halberstadtis kinnitused nende isa, kuurvürst Joachim II (1535–71), kes oli küll protestant, ent avatud kompromissidele katoliikliku leeriga ega katkestanud täiesti suhteid ka kuuriaga. Kammini piiskop Martin Weiher ning Hildesheimi piiskop, Taani prints Frederik, said paavsti kinnituse aga tänu keiser Karl V eestkostele, kes lootis nende kui mõõdukate vaadetega luterlaste puhul, et nad nõustuvad Augsburgi Interimi kehtestamisega oma piiskopkondades (Gatz, Brodkorb 1996: 200–201, 742). Huvitav on sealjuures, et kuurprints Friedrichil ja prints Frederikil oli kummalgi ka üks piiskopkond, mille puhul nad paavstlikku kinnitust ei taotlenud – vastavalt Havelberg ja Schleswig, mis olid nende dünastiate kindla kontrolli all.

19 ametikohast, mis aastail 1523–60 kinnitamata jäid, kuulus vaid üks katoliiklasele – kes suri enne, kui oleks jõudnud konfirmatsiooni taotleda.²² Ülejäänud 18 paavstliku kinnituseteta ametikohta olid protestantlike vaadetega piiskoppide käes. Neist ametitest koguni 16 olid piiskopkondades, mis olid protestantlike vürstide tugeva kontrolli all. Ühel

hertsogist Bremeni peapiiskop ning Mindeni ja Verdeni piiskop Georg hakkas reformatsiooni avalikult toetama 1560. aastatel. Meisseni piiskop Johann von Haugwitz (1555–81) toetas avalikult protestantlust alates 1559. aastast, mil ta Saksi kuurvürsti surve loobus ilmalikust võimust.

²² Braunschweigi hertsogi Erichi, Osnabrücki ja Paderborni piiskopi (mõlemas 1508–32) postuleeris Münsteri kapittel 27. märtsil 1532 piiskopiks, kuid ta suri juba 14. mail (Gatz, Brodkorb 1996: 157–158).

juhul oli protestant ametis üsna lühikest aega ega jõudnud või ei soovinud konfirmatsiooni taotleda;²³ ühel juhul aga nurjus konfirmatsiooni saamine valitud piiskopi liialt ilmsete protestantlike vaadete tõttu.²⁴

Aastail 1561–1600 sai siin vaadeldavates Saksa piiskopkondades ametisse 30 isikut ühtekokku 45 ametikohale. Neist isikutest vaid 8 jäid kogu oma episkopaadi vältel katoliiklasteks ning valdasid 11 piiskopikohta, samas kui 19 protestanti omandasid 32 piiskopikohta. Üks katoliiklane, kes sai ka paavsti kinnituse, otsustas piiskopiks olemise ajal asuda toetama protestantlust,²⁵ samas kui Mindeni piiskopiamet oli usuliselt ebamääraste vaadetega, kuid paavsti poolt kinnitatud Schaumburgi krahvi Hermanni käes (1567–82) (Gatz, Brodkorb 1996: 285–287). Paavsti kinnituse said kokku 6 katoliiklasest piiskoppi; ülejäänud kahest üks suri enne, kui jõudis selle hankida,²⁶ ning teine, Kölni peapiiskop Friedrich von Wied (1562–67), keeldus täitmast Trento kirikukogu otsusega kehtestatud kuulekusvande kohust paavsti ees (Gatz, Brodkorb 1996: 752–754). Protestandid said paavstliku kinnituse aga vaid kahele ametikohale, Lübeckis ja Osnabrückis. Ülejäänud 30 ametikohast, kus protestandid kinnitust ei saanud, olid 19 vürstikodade kindla kontrolli all, samas kui üheksas taotlesid protestandid konfirmatsiooni ebaõnnestunult.²⁷

²³ 1553. aasta mais Mindeni piiskopiks valitud Braunschweigi hertsog Julius loobus ametist juba järgmise aasta alguses, kuna temast oli saanud hertsogkonna pärija (Gatz, Brodkorb 1996: 349–350).

²⁴ Selleks elektiks oli 1556. aastal Taani kuninga Christian III mõjul Lübecki piiskopiks valitud kuninglik kantsler Andreas von Barby (Gatz, Brodkorb 1996: 33).

²⁵ Kölni peapiiskop Gebhard Truchsess von Waldburg otsustas 1582. aastal oma senise armukesega abielluda, ent säilitada ka peapiiskopi ameti. Ta loobus senisest Trento kirikukogu otsuseid järginud poliitikast ning kuulutas end Augsburgi usutunnistuse pooldajaks. Seetõttu tagandas kapiitel ta ametist ning valis uueks peapiiskopiks Baieri hertsogi Ernsti, kes sai peatselt ka paavsti kinnituse. Järgnenud sõjas sai Truchsess von Waldburg lüüa (Gatz, Brodkorb 1996: 163–171, 705–707).

²⁶ Wilhelm Schenking valiti Osnabrücki piiskopiks 20. juulil 1585, kuid ta suri juba viis päeva hiljem (Gatz, Brodkorb 1996: 633–634).

²⁷ Konfirmatsiooni taotleti kaks korda Mindenis, Osnabrückis ja Verdenis (viimases oli üheks taotlejaks Lübeckis paavstliku kinnituse saanud Holle), üks kord Halberstadtis, Bremenis ja Paderbornis. Magdeburgi peapiiskopkonna puhul pole 1566. ja 1598. aasta kohta teada, et konfirmatsiooni oleks taotletud. Toona oli see aga ka luterlike Brandenburgi ja Saksi kuurvürstikodade vahelise võimuvõitluse objektiks.

Tabel 1. Piiskopiametite konfirmatsioonid periooditi ja uskkonniti Saksamaal ja Liivimaal (kinnitusi/ametitest)

Periood	Saksamaal						Liivimaal			
	Kokku	Kat.	K.->P.	Prot.	?->P.	?	Kokku	Kat.	Prot.	?
1500–22	34/34	31/31	3/3	0/0	0/0	0/0	12/12	12/12	0/0	0/0
1523–60	42/61	25/26	9/9	7/24	0/1	1/1	14/18	11/11*	1/4**	2/3
1500–60	76/95	56/57	12/12	7/24	0/1	1/1	26/30	23/23	1/4	2/3
1561–1600	13/45	9/11	1/1	1/30	1/2	1/1	–	–	–	–
1500–1600	89/140	65/68	13/13	8/54	1/3	2/2	–	–	–	–

* 4 piiskopiametit oli kindlasti ja 7 tõenäoliselt katoliiklaste käes.

** 1 protestant oli ametisse saades ebaselgete usuliste vaadetega, kuid sai konfirmatsiooni.

Lühendid: Kat. – katoliiklased; Prot. – protestandid; ? – ebaselgete usuliste vaadetega; K.->P. – katoliiklased, kes hakkasid toetama protestantlust; ?->P. – ebaselgete usuliste vaadetega, kes hakkasid toetama protestantlust.

Liivimaal sai aastatel 1500–60 piiskopiks 23 isikut kokku 30 ametikohale; peale selle oli siin veel kaks piiskopiametisse mitte jõudnud koadjuutorit. Sealjuures sai aastail 1500–22 piiskopiks 9 isikut kokku 12 ametisse ning kõik nad olid ja jäid katoliiklasteks ja said ka paavstliku kinnituse.²⁸ Aastail 1523–60 sai piiskopiks 14 isikut, kes olid kokku 18 ametikohal (ning peale nende veel 2 koadjuutorit). Nelja piiskopi puhul pole kahtlust, et nad jäid kogu ametiaja vältel vana kiriku toetajateks²⁹ ning veel viie (kes valdasid kokku seitset piiskopkonda) puhul on teada kas katoliiklust toetavaid ettevõtmisi või vähemalt jääb nende tegevusest mulje, et nad kaldusid katoliikluse poole.³⁰ Samas on kolm piiskoppi, kelle kohta olev teave on kas niivõrd ebaselge või puudulik, et

²⁸ Esimesse perioodi kuuluvaks loen ka Johannes Blankenfeldi ametisse saamise Riias, sest ta valiti Riia koadjuutoriks 1522. aasta sügisel.

²⁹ Need olid Kuramaa piiskop Hermann Ronneberg (1523/24–39), Riia peapiiskop Thomas Schöning (1528–39), Tartu piiskop Johannes Bey (1528–43) ja Tallinna piiskop Arnold Annebat (1536–51).

³⁰ Nendeks olid Tallinna ja Saare-Lääne piiskop Georg von Tiesenhhausen (1525/27–30), Saare-Lääne piiskop Reinhold von Buxhoeveden (1530–41), Tallinna piiskop Johannes Roterd (1531–35/36), Kuramaa ja Saare-Lääne piiskop Johannes von Münchhausen (1540/41–60) ja Tartu piiskop Hermann Wesel (1552/54–58).

nende kuulumise kohta kas katoliiklikku või protestantlikku leeri ei saa isegi ettevaatlikku oletust teha.³¹ Oli vaid kaks isikut, kes oma ametiajal näitasid välja selget toetust protestantlusele: Riia peapiiskop Wilhelm, kelle usulised vaated võisid ametisse saades olla veel ebamäärased, kuid kes 1540. aastateks toetas selgesti luterlust ning püüdis peapiiskopkonnas reformatsiooni sisse viia (Müller 2014; Maasing 2014; 2019), ning hertsog Magnus, kes pärines protestantlikust Taani kuningakojast. Prostandid olid ka mõlemad 1550. aastatel ametisse saanud koadjuutorid: eespool juba mainitud Mecklenburgi hertsog Christoph ning Kuramaa koadjuutor Ulrich Behr (1556–60). Paavstliku kinnituse said kuni 1554. aastani kõik Liivimaa piiskopid (viimaseks oli Tartu piiskop Hermann); sellest jäid ilma ainult Tallinna piiskop Mauritius Wrangell (1557/58–60) ning hertsog Magnus. Nagu juba mainitud, ei hankinud konfirmatsiooni ka kumbki koadjuutor, ehkki mõlema puhul on teada plaane selle võtmiseks, hertsog Christophi puhul veel ka Liivimaa sõja ajast, mil seda huvitaval kombel soovitas luterlasest Preisimaa hertsog.³² Seda, et koadjuutor jäi paavsti poolt kinnitamata, tuli Liivimaal aga ette ka eelnevatel kümnenditel, ilma et see nende õigust ametijärglusele oleks koha peal kahjustanud.³³ Ka hertsog Magnus pidi 1560. aastal Kuramaa piiskopiks saamiseks Ulrich Behri kui koadjuutoriga tolle piiskopiks saamise osas kokku leppima (Schirren 1884, nr 193).³⁴

³¹ Sellisteks olid Tartu piiskop Jodokus von der Recke (1541–51/53), Tallinna piiskop Friedrich von Ambten (1551–57) ja Tallinna piiskop Mauritius Wrangell (1557/58–60).

³² Behri puhul on teada tema koadjuutoriks valimise tekst, mis oli ette nähtud paavsti poole pöördumiseks (Kallmeyer 1849). Christophi puhul nõudsid 1556. aastal paavsti kinnitust Liivimaa seisused (Hartmann 2005, nr 1797); hertsog Albrecht andis 1558. aasta sügisel ja 1559. aasta kevadel aga nõu, et Christophit võiks Roomas hea katoliiklasena esitleda mõni Riia toomherra (Hartmann 2006, nr 2287, 2442; Neitmann 2020, 148).

³³ Näiteks Johannes von Münchhausen nimetati 1541. aasta juulis Saare-Lääne koadjuutoriks, kuid paavstliku kinnituse sai ta siiski piiskopina ehk tema koadjuutorikohale kinnitust ei võetud; Jodokus von der Recke oli 1543. aasta jaanuariks Tartu koadjuutor, kuid sai 1544. aasta mais konfirmatsiooni piiskopina; Friedrich von Ambten sai Tallinna koadjuutoriks 1545. aasta paiku, kuid paavstliku kinnituse piiskopina 1553. aastal.

³⁴ Kirjanduses on levinud ekslik seisukoht, nagu pidanuks Magnus Ulrich Behrile koadjuutorikohast loobumise eest hüvitist maksma (Kruus 1924: 115; Adamson 2009: 11, 30, 33–34). Tegelikuses maksti 9200 taalrit Johannes von Münchhausenile, kes võlgade katteks loovutas saadud raha oma õemehele Dietrich Behrile, Ulrich Behri isale (Schirren 1884, nr 190, 193).

Kas ja kuivõrd muutus reformatsioonisajandil aga konfirmatsiooni hankimise kiirus? Vastavalt Viini konkordaadile pidi piiskopi konfirmeerimine toimuma kindla ajalise raamistiku sees pärast piiskopi valimist; vastasel juhul võidi valimine õigustühiseks ja piiskopitool vakantseks lugeda (Salonen 2021: 291). Samas ei olnud ajalised raamid konkordaadis rangelt fikseeritud (Meyer 1986) ning kuuriast kaugele jäävates piirkondades oli pikenduse taotlemine ja ka saamine üsna tavapärane protsess (vt nt Bolte 2010: 255–256). 1530. aastate alguse allikatest ilmneb, et Liivimaal võidi konfirmatsiooni hankimise ajaliseks piiriks pidada 6 kuud. Nimelt väitsid piiskop Reinhold von Buxhoevedeni (1530–41) vastased, et tema valimine on õigustühine, kuna see toimus 18. oktoobril 1530, aga konfirmatsiooni sai ta alles 8. juulil 1532, märgatavalt hiljem kui lubatud kuuekuuline tärm (Müller 1996, nr 562). Piiskop Reinholdi toetajaskond kinnitas samuti kuuekuulist tähtaega, kuid nad väitsid vastu, et tal oli kinnituse hankimise tähtaja pikendamiseks vajalik paavstlik luba ehk dispensatsioon (Müller 1996, nr 587).

Kuivõrd erandlik oli aga see, et piiskop sai konfirmatsiooni umbes 21 kuud pärast oma valimist? Siin vaadeldud Saksa piiskopkondades oli valimiste ja konfirmatsiooni keskmine ajaline vahe terve 16. sajandi puhul ligi 13 kuud, aastate 1500–60 puhul 10,4 kuud.³⁵ Sealjuures muutus konfirmatsiooni hankimine üha aeganõudvamaks. Aastail 1500–22 oli keskmine ajaline vahe 4,8 kuud;³⁶ 1523–60 aga 14,1 kuud³⁷ ning 1561–1600 juba ligi 26 kuud. Ka Liivimaal hakkas see reformatsioonijastul kasvama. Aastail 1500–22 oli keskmine ligikaudu 5 kuud, kuid perioodil 1523–60 juba üle 20 kuu, seega vaid veidi vähem, kui see piiskop Reinholdil aega võttis.³⁸

³⁵ Need keskmised ajavahed saab siis, kui võtta arvesse juhtumid, mil nii valimised kui ka konfirmatsioonid on teada kuu täpsusega. Kui lisada ebatäpsemad juhtumid ning võtta nende puhul aluseks maksimaalne võimalik ajavahe (näiteks eelmise piiskopi surmakuust kuni konfirmatsiooni saamiseni), oleks 16. sajandi keskmine 13,8 kuud ning perioodi 1500–60 puhul 11,7 kuud.

³⁶ Kui lisada ebatäpsemad juhtumid, siis 6,7 kuud.

³⁷ Ebatäpsemate juhtumite lisamisel 15,4 kuud.

³⁸ Liivimaa puhul pole täpset kapiitlipoolset valimise kuupäeva enamasti teada. Küll aga on see teada 1–3 kuu täpsusega, mis on akuraatsem kui enamiku ebatäpsete keisririigi juhtumite puhul. Seetõttu olen Liivimaa osas võtnud keskmise arvutamisel arvesse kõik juhtumid, kuna ainult täpsete kuupäevadega juhtumeid on liiga vähe, et anda representatiivset tulemust. Vt ka tabelit artikli lõpus.

Tabel 2. Piiskoppide valimise ja konfirmatsiooni keskmised ajaliselised vahed periooditi ja piirkonniti (kuudes)

Periood	Saksamaa	Liivimaa
1500–22	4,8 (min. aeg 2; maks. aeg 13)	5 (min. aeg 3, maks. aeg 8)
1523–60	14,1 (min. aeg 2; maks. aeg 44)	20,2 (min. aeg 5; maks. aeg 54)
1500–60	10,4	16,2
1561–1600	26 (min. aeg 4; maks. aeg 77)	–
1500–1600	13	–

Keskliste ajavahemike arvutamine ei näita siiski otseselt, kui palju oli konfirmatsiooni olulisi viibimisi arvuliselt ning millistel põhjustel need aset leidsid. Järgnevalt võtan lähema vaatluse alla need juhtumid, mil valimise ja konfirmatsiooni ajavahe oli üle aasta, sest see oli aeg, mis pidi kõikjal tähendama olulist hilinemist.³⁹ Kui enne 1523. aastat tuli siin käsitletud Saksamaa piiskopkondades selliseid juhtumeid ette üksikuid, siis edaspidi sagesid need märkimisväärselt ning pärast 1561. aastat konfirmatsiooni saanutest juba pooled said selle vähemalt aasta pärast valimisi. Liivimaalgi muutus enam kui aastane viivitus reformatsiooni alguse järel tavapäraseks (vähemalt nii kaua läks poolte piiskopiametitega), kuid ajaliselt jagunes see ebaühtlaselt. Viis sellist juhtumit leidsid aset perioodil 1527–32 ning kaks ülejäänut 1550. aastate esimesel poolel. Esimene nimetatud ajavahemik on eriti märkimisväärne, sest siis jäi Liivimaa piiskoppide valimise ja konfirmeerimise vahele keskmiselt üle 31 kuu (ehk enam kui 2,5 aastat) ning oli vaid üks piiskop, kes tol ajal sai konfirmatsiooni vähem kui aastaga (Tallinna piiskopil Johannes Roterdil läks umbes 10 kuud). Huvitav on seegi, et ainus piiskop peale Roterdi, kes jõudis konfirmatsiooni saada vähem kui 2 aastat pärast valimist, oli just Reinhold von Buxhoeveden. Kõigil teistel läks sellega kauem: 2 aastast ja 1 kuust (Riia koadjuutor Wilhelm) kuni 4 aasta ja 6 kuuni (Tartu piiskop Johannes Bey). Järgneval paarikümnel aastal said kõik Liivimaa piiskopid konfirmatsiooni vähem kui aastaga ning alles 1550. aastate esimesel poolel pikenes ajavahemik taas, kui Tallinna piiskop Friedrich von

³⁹ Saksamaal suudeti konfirmatsioon vähemalt kuni 16. sajandi keskpaigani valdavalt hankida vähem kui 12 kuu jooksul ning sellisel juhul pole piiskoppide elulugudes enamasti ka viivitustest juttu; enam kui aastase ajavahe puhul on seda tavaliselt käsitletud (vrd Gatz, Brodtkorb 1996).

Ambten sai konfirmatsiooni 2 aastat ja 2 kuud ning Tartu piiskop Hermann Wesel 1 aasta ja 8 kuud pärast piiskopiks valimist.

Tabel 3. Piiskoppide valimise ja konfirmatsiooni ajalised vahed üle 12 ja 24 kuu periooditi ja piirkonniti võrreldes konfirmatsioonijuhtude koguarvuga

Periood	Saksamaa			Liivimaa		
	Juhtusid	> 12 kuud	> 24 kuud	Juhtusid	> 12 kuud	> 24 kuud
1500–22	30	4 (13,3%)	1 (3,3%)	5	0	0
1523–60	41	18 (43,9%)	9 (22%)	14	7 (50%)	5 (35,7%)
1500–60	71	22 (29,6%)	10 (14,1%)	19	7 (37%)	5 (26,3%)
1561–1600	12	6 (50%)	4 (37,5%)	–	–	–
1500–1600	83	28 (32,5%)	14 (16,9%)	–	–	–

Elektide puhul, kes said konfirmatsiooni pika aja möödudes, võib esile tuua mõningaid ühisjooni. Saksamaal pärinesid nad tihti kõrgeadli seast, kuid seisus iseenesest ei olnud siiski põhjuseks, miks nende konfirmeerimine aega võttis; nende puhul langesid tihti kokku mitu kanoonilise õigusega seotud konfirmeerimist takistavat asjaolu, mille jaoks tuli hankida paavstlik dispensatsioon. Selleks võis olla kandidaadi noorus – piiskop pidi olema vähemalt 30-aastane, ent vürstide või kõrgeadlike pojad, kellest piiskoppi teha sooviti, olid sageli teismelised ja vahel veelgi nooremad. Kõik Liivimaal 16. sajandil konfirmeeritud piiskopid oli tõenäoliselt vanemad kui 30 aastat (vähemalt ei tekitanud nende vanus vaidlusi), küll aga oli konfirmeerimata jäänud hertsog Magnus Liivimaale saabudes alles 19-aastane ning sama vana oli Riia koadjuutoriks saades olnud ka hertsog Christoph, samas kui Kuramaa koadjuutor Ulrich Behr oli umbes 25-aastane. Kanoonilise õiguse järgi oli keelatud ka piiskopikohtade kumulatsioon, mis tekitas Saksa piiskopkondades märkimisväärsed viivitusi esimesel perioodil ühel, teisel perioodil aga koguni kaheksal juhul. Liivimaal oli see ilmseks põhjuseks, miks Georg von Tiesenhausen sai Roomast konfirmatsiooni Saare-Lääne piiskopi kohale alles postuumselt, 6. novembril 1530 – 3,5 aastat pärast piiskopiks valimist ja ligi kuu pärast oma surma; samas kui oma esimesele piiskopikohale Tallinnas (1525) oli ta saanud kinnituse umbes 5 kuuga (Eubel, Gulik 1923: 264, 285).

Probleemiks võis olla ka elekti ebapiisav pühitsusaste – tal olid kas ainult madalaimad vaimulikupühitsused või oli ta koguni ilmik. Seda tuli tihti ette vürstipoegade puhul, kes sageli asusid vaimulikutele isa survele ja vastu oma tahtmist (Spieß 2021) ning mõnel juhul lootsid saada ka ilmalikku võimu ega lasknud end seetõttu vaimulikuks pühitseda. 16. sajandil oli sellega seonduv tõenäoliselt kõige äärmuslikum näide 14-aastase Schaumburgi krahvi Otto postuleerimine 1531. aastal Hildesheimi piiskopiks – Ottol ei olnud ei vajalikku vanust, vaimulikupühitsusi ega ka soovi piiskopiametisse asuda. Sellest hoolimata ei valinud kapiitel kuue aasta vältel uut piiskoppi ning viimaks sekkus paavst, kelle nõudel valisid toomhärрад uue, kanoonilises mõttes igati sobiliku vaimuliku isanda, kes 3,5 kuud hiljem konfirmeeriti (Gatz, Brodtkorb 1996: 513–514, 690–692). Liivimaal niivõrd äärmuslikke juhtumeid ei olnud, kuid vajalikke pühitsusi polnud ei Riia peapiiskopil Wilhelmil ega tema koadjuutoril Christophil, kes kumbki ei soovinud ka järgida vaimuliku eluviisi (Neitmann 2008; 2020). Soovimatus võtta vajalikke pühitsusi ja järgida kõrgvaimuliku eluviisi ei olnud omane aga mitte ainult kõrgeadlikele. Näiteks oli 1526. aastal Brandenburgi kuurvürsti toel Brandenburgi piiskopiks valitud jurist ja teoloog Matthias von Jagow saanud vaid alamdiakoni pühitsuse ning see oli peamiseks põhjuseks, miks paavst ei kinnitanud tema piiskopikohta lõplikult enne kui alles 1532. aastal (Gatz, Brodtkorb 1996: 334–335). Ka Liivimaal oli 16. sajandil lisaks markkrahv Wilhelmile piiskoppe, kel ei olnud piisavat pühitsusastet, ning üks neist, Tallinna piiskop Friedrich von Ambten, sai kinnituse alles enam kui kaks aastat pärast valimisi.

Veel üheks takistuseks piiskoppide konfirmeerimisel võisid olla poliitilised vastuolud. Näiteks jättis paavst Paulus IV (1555–59) tüli tõttu Habsburgide keisrikojaga 1558. aastal kinnitamata Kölni kuurvürstist peapiiskopi (Gatz, Brodtkorb 1996: 456–457). Erinevalt keisririigi poliitika olulisest kuurvürstikohast ei tundnud paavst teiste Põhja-Saksamaa piiskoppide vastu sedavõrd suurt huvi, et see oleks nende konfirmeerimist mõjutanud; veelgi enam kehtib see Liivimaa osas. Küll aga oli vähemalt üks Liivimaa konfirmatsiooni viibimine seotud kahe isiku samaaegse pretendeerimisega samale piiskopikohale: nimelt keeldus 1551. aastal Liivimaalt ootamatult lahkunud ja oma ametikoha sisuliselt hüljanud Tartu piiskop Jodokus von der Recke esialgu tagasi astumast.

Järgmisel aastal piiskopiks valitud Hermann Weseli saadikud saavutasid eelmise piiskopi tagasiastumise alles 1553. aasta lõpus ning seejärel oli võimalik hakata taotlema uuele piiskopile konfirmatsiooni, mis saadi 1554. aasta suvel (Arbusow sen. 1902b: 89, 137; 1904: 73; 1914: 233).

Puhtalt statistika alusel võiks konfirmatsiooni viibimise üheks oluliseks põhjuseks pidada ka usuküsimust. Oli vaid üks juba piiskopiks saades protestantlike vaadetega isik, kes sai konfirmatsiooni alla aastaga: Lübecki piiskop Detlev von Reventlow (1535–36), kellel läks selleks umbes 7 kuud. Nõnda oli protestantide ametisse kinnitamine ka keskmiselt võttes selgesti aeganõudvam kui Saksa piiskopkondades üldiselt: 23,7 kuud. Omaette küsimus on, kas usuline küsimus oli peamine põhjus, mis tingis konfirmatsiooni viibimise. Aastail 1523–60 kaasnes tervelt viie protestandi puhul kuuest, kelle konfirmatsioon võttis enam kui aasta, ka kumulatsiooni, alaealisuse ja puuduvate pühitsuste küsimus. Seega võib ainult protestantlikust teoloogist Kammini piiskopi Martin Weiheri konfirmeerimise viibimise tähtsaimaks põhjuseks pidada tema usulisi vaateid. Aastatel 1561–1600 konfirmeeritud kahe protestantlike vaadetega isiku puhul on otseselt usulistest motiividest tingitud hilinemisi võimalik tuvastada märksa selgemalt. Eberhard von Hollele heideti (õigustatult) ette tema ebamääraseid ja protestantlusesse kalduvaid usulisi vaateid (Gatz, Brodkorb 1996: 308–310). 1585. aastal Osnabrücki piiskopiks valitud Waldecki krahv Bernhard, kes isiklikelt veendumuselt oli protestant, kõikus oma poliitikas luterlike ja katoliiklike leeride vahel. Ta nõustus andma paavsti ees kuulekusvande ja sai seetõttu 1587. aastal konfirmatsiooni, kuid peatselt ilmnes, et ta tegi seda vaid keiserlike lääniregaalide omandamiseks, sest pärast nende omandamist 1588. aastal kuulutas ta end avalikult Augsburgi usutunnistuse pooldajaks ja asus piiskopkonnas reformatsiooni edendamaks (Gatz, Brodkorb 1996: 48–49).

Liivimaal võis usuküsimus teoreetiliselt tulla kõne alla ainult markkrahv Wilhelmi konfirmeerimise puhul Riia peapiiskopi koadjuutoriks. Tegemist oli luterlasest Preisimaa hertsogi vennaga, keda Saksa Ordu aktiivselt luterluse toetamises süüdistas. Siiski viitab allikmaterjal nii koadjuutor Wilhelmi kui ka peapiiskop Thomas Schöningi kinnitamise venimise puhul, et viivituse taga oli eelkõige rahapuudus (Müller 1996, nr 138, 143, 163, 180, 204, 215, 218, 223, 235). Sarnased probleemid kummitasid toona teisigi Liivimaa piiskopkondi. Osaliselt saab selles

süüdistada Johannes Blankenfeldi, kes pärandas nii Riia peapiiskopkonnale kui ka Tartu piiskopkonnale võlad Preisimaa hertsogi ees (Müller 1996, nr 4, 10, 12, 13, 31–33, 143, 145, 160, 232, 333). Peale selle kaotasid vaimulikud isandad seoses reformatsiooni edukäiguga osa oma sissetulekutest, kuna Riia, Tallinn ja Tartu võtsid enamiku kirikuvarast enda kontrolli alla; kõige teravam oli see küsimus Riias (Arbusow jun. 1921: 291–326, 353–398; Pabst 2015; Maasing 2020), ent kirikuvarade üle võidi kohati kaotada kontroll ka maapiirkondades (vrd Nottbeck 1887: 230). Finantsprobleemid olid aga ka Saare-Lääne piiskopil, sest 1520. aastatel tehtud järeleandmised oma vasallidele ja ametnikele tõid kaasa piiskopkonna väljaminekute märkimisväärse kasvu, nii et see sattus majanduslikku kriisi (Stackelberg 1936). Pealegi oli Saare-Lääne piiskopi konfirmeerimise eest kasseeritav serviidiraha Liivimaa suurim – 1300 kuldnat, samas kui Riia peapiiskopil oli see 800, Tartu piiskopil 500, Tallinna piiskopil 300 ning Kuramaa piiskopil ainult 50 kuldnat (Hoberg 1949: 45, 90, 101, 117). Seetõttu oli Saare-Lääne piiskop püüdnud juba 1420. aastatel saavutada serviidiraha vähendamist, ent edukaks osutus see just 1530. aastate alguses, kui paavst nõustus nii tema, Tartu kui ka Tallinna konfirmatsiooni eest võtma tasuks vaid pool summast (Eubel, Gulik 1923: 264, 285, 308). Tartu piiskopi puhul on teada ka argumentatsioon: nimelt olevat tema stift olnud luterlaste poolt segadustesse ja vaesusesse tõugatud ning pealegi skismaatiliste venelaste poolt ohustatud (Arbusow jun. 1929: 597–99; Bolte 2012: 200–201). Ühtlasi näib, et Tallinna piiskopkonna vaesuses oli paavsti võimalik veenda kõige kiiremini (valimiste ja konfirmatsiooni vahe oli 10 kuud), samas kui Saare-Lääne ja eriti Tartu piiskopkonna puhul oli see märgatavalt problemaatilisem (vastavalt 1 aasta ja ligi 9 kuud ning 4,5 aastat). Rahalisi vabastusi paluti ja saadi aga ka edaspidi: Jodokus von der Recke pidi enda konfirmatsiooni eest Tartus maksma vaid kolmandiku tavapärasest summast (Eubel, Gulik 1923: 308) ning Tallinna piiskop Friedrich von Ambten vabastati maksudest täielikult, sest kuuria oli ekslikul seisukohal (mille tõenäoliselt esitas Ambten ise), et kogu ta piiskopkond on luterlaste poolt okupeeritud ning seetõttu puuduvad tal sissetulekud (Eubel, Gulik 1923: 285).

Suurele osale Liivimaa piiskoppidest, kes said konfirmatsiooni märkimisväärse hilinemisega, olid omased veel kaks ühist tunnust. Esiteks

oli enamik neist piiskopiks valimise ajal toomkapiitli juhid. Toompraosti või toomdekaani ametiga kaasnesid märkimisväärsed sissetulekud ning seega olid nad huvitatud nende ametite võimalikult pikast enda käes pidamisest. Nõnda loobusid Riia peapiiskop Thomas Schöning ja Tartu piiskop Johannes Bey toompraosti ametist alles konfirmatsiooni järel, mil nad enam ei võinud teisi prebende ilma eriloata omada; neile sarnaselt talitas ka toomdekaanina Saare-Lääne piiskopiks valitud Reinhold von Buxhoeveden (vrd Müller 1996, nr 124, 168, 220, 229, 230, 235). Tallinna piiskop Friedrich von Ambten aga oli olnud nii Tallinna toomdekaan kui ka Saare-Lääne toompraost ning viimane amet õnnestus tal säilitada ka pärast paavstliku konfirmatsiooni saamist, ja pidada seda kuni 1556. aastani (Arbusow sen. 1914: 7–8). Teiseks ühiseks jooneks oli 1520. aastate lõpus ametisse saanud Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskoppide puhul aga tõsiasi, et neil õnnestus peatselt pärast oma valimisi hankida keisri regaalid ning võib oletada, et pärast ilmaliku legitimeerimise saamist ei pruukinud paavstliku konfirmatsiooni hankimine enam nii pakiline tunduda.

KOKKUVÕTE

Artiklis käsitletud piiskopkondade puhul ilmnes, et ehkki paavstlike konfirmatsioonide viibimine ja nende saamata jäämine olid tihti seotud reformatsiooni edukäiguga, ei olnud see nende puhul sageli ainus ega ka mitte otsustav põhjus. Saksamaal lõppes paavstlike kinnituste taotlemine eeskätt seal, kus piiskopkonnad olid täielikult läinud protestantlike vürstide ilmaliku mõjuvõimu alla ning konfirmatsioon polnud enam piiskopkonnas võimu legitimeerimiseks vajalik (vrd Feldkamp 2018: 602–606). Seevastu jäi see relevantseks nendes piiskopkondades, mis säilitasid (suhtelise) sõltumatuse ning sellisel juhul püüdsid ka protestantidest elektid reeglina kinnituse hankida – kuid mida enam teravnesid konfessioonidevahelised piirid, seda edutumalt.

1520.–50. aastatel oli enamik Liivimaa piiskopkondi välisjõududest pigem sõltumatud. Vaieldav oli see Tallinna ja Kuramaa osas, kuid kindlasti ei olnud Saksa Ordu Liivimaa harul nende üle niivõrd suurt mõjuvõimu kui näiteks Brandenburgi kuurvürstidel Brandenburgi või Havelbergi piiskopkonna üle. Samuti oli reformatsiooniajastul kaks juhtu,

mil Tallinna või Kuramaa piiskop omas võimu ka Saare-Lääne piiskopkonna üle ning sellisel ajal võisid nad ajada ordust üsna sõltumatut poliitikat. Tegelikult võib väita, et vastupidiselt Saksa vürstidele ei kasvanud keskaja lõpus ja reformatsiooniajastul Saksa Ordu võimalused Liivimaa piiskopivalimistesse sekkuda, vaid need pigem kahanesid. See-eest kasvas vürstidünastiate huvi Liivimaa piiskopkondade omandamise vastu, ehkki võrreldes Saksamaaga jäi see märgatavalt kasinamaks. Oma osa oli kindlasti Liivimaa kaugusel Saksamaast, aga ka poliitilisel süsteemil, mille tugevaim jõud, ordu, oli selgesti vastu vürstisoost isikute Liivimaale asumisele. Maale saabunud vürstid pidid vähemalt kuni 1550. aastate lõpuni arvestama kohalike tavadega – või siis lõppesid nende katsed neid muuta läbikukkumisega – ning kindlasti ei omandanud nad sellist positsiooni, mis võimaldanuks neil paavstliku kinnituse vajalikkust kahtluse alla seada.

Konfirmatsioonide võtmise vajadust kui sellist ei seadnud kahtluse alla ei ordu ega ükski teine Liivimaa-sisene jõud. 1530. aastatel toimunud poleemika Reinhold von Buxhoevedeni konfirmatsiooni ümber, aga ka veel 1550. aastatel tehtud plaanid koajuutorite Ulrich Behri ja hertsog Christophi puhul näitavad, et paavstlikku kinnitust nähti olulise legitimeeriva faktorina ka veel Vene-Liivimaa sõja eelõhtul ja selle alguseski. Sealjuures pidas Christophile konfirmatsiooni hankimist mõistlikuks isegi üks esimesi luterlikke vürste, Preisimaa hertsog Albrecht.

Nagu enamikus Saksa piiskopkondades, ei tundu ka Liivimaal religioon olevat olnud peamiseks põhjuseks, miks piiskopid pidanuks kaaluma konfirmatsiooni võtmisest loobumist või miks paavstid oleks pidanud selle andmisel kõhkleva. Valdav osa Liivimaa piiskoppe kas jäi katoliiklaseks või siis eelistas näida sellisena. Samuti ei jäta allikad erilist kahtlust, et aastail 1527–32 toimunud tõsised viivitused Liivimaa piiskoppide konfirmeerimisel olid eelkõige seotud majanduslike probleemidega; ühel juhul (Georg von Tiesenhauseni puhul) ka kumulatsiooniga. Suurel määral kirikuvara konfiskeerimisest tingitud majanduslikud probleemid võisid vähemalt Tartu ja Tallinna piiskopkondade puhul osutada ka püsivaks ning tuua kaasa veel ühe pikema viivituse Tallinna piiskopi Friedrich von Ambteni konfirmeerimisel 1550. aastate alguses. Nii siis võib öelda, et mitme viivituse kaudsemaks põhjuseks võis küll olla reformatsioon, kuid mitte piiskopi enda usulised vaated.

Liivimaa konfirmatsioonide hilinemised, mis ulatusid kõige äärmuslikumal juhul nelja ja poole aastani, polnud Saksa piiskopkondadega võrreldes enneolematud: seal küündisid need enne 1560. aastat ligikaudu kuue aastani ning 16. sajandi viimastel kümnenditel koguni kuue ja poole aastani. Valimiste ja konfirmeerimiste pika ajavahe puhul ilmneb aga ühtlasi, et kuuria ei kiirustanud nende piiskoppide ametist tagandamisega, kes normipärase aja jooksul ei jõudnud kinnituse saamiseni. Paavstid sekkusid ainult kõige äärmuslikumatel juhtumitel – nagu Hildesheimi postuleeritud piiskopi Schaumburgi Otto puhul, kes kuue aasta vältel ei andnud oma kindlat nõusolekut piiskopitoolile asumiseks – ning selliseid 16. sajandi Liivimaal ette ei tulnud.

Millest oli aga siis tingitud tõsiasi, et viimased Liivimaa koadjuutorid ja piiskopid enam konfirmatsiooni ei saanud? Eelkõige võib seda ilmselt siduda ärevate poliitiliste oludega, mille tõttu ei olnud liivimaalastel tõenäoliselt ei ajalisi ega finantsilisi ressursse, et kuuria poole pöörduda. Iseenesest võiks ühtlasi väita, et see võib näidata Rooma autoriteedi kahenemist, sest kui paavstlik kinnitus oleks olnud hädavajalik, pingutanuks selle saamise nimel nii Tallinna piiskop Mauritius Wrangell, hertsog Magnus kui ka koadjuutorid Christoph ja Ulrich Behr. Teisalt ei olnud aga see, et kriisiaegadel jäi piiskopkonna valitseja kinnituseeta, Liivimaal ka täiesti enneolematu: nagu mainitud, oli Saare-Lääne piiskopkonnas 15. sajandil kaks juhtumit, kui elektid, kel mitte ainult ei puudunud paavstlik kinnitus, vaid kes ka võitlesid võimu pärast paavsti kinnitatud isikutega, hoidsid võimu piiskopkonnas terve kümnendi enda käes.

Hertsog Magnus on ainus Liivimaa piiskop, kelle puhul võib tõsisemalt kahtlustada, et ta loobus teadlikult konfirmatsiooni hankimisest. Taani kuningriik oli juba veerand sajandit enne Magnuse Liivimaale saabumist, seega enne tema sündi, katkestanud kõik sidemed kuuriaga ning viimane Oldenburgide mõjusfääri kuulunud paavsti poolt konfirmeeritud piiskop Schleswigis suri 1541. aastal, mistõttu Magnus võis hinnata konfirmatsiooni võtmist märksa vähem vajalikuks kui näiteks Saksa vürstipojad. Ühtlasi tundub Magnuse tegevuse puhul üsna kindel, et ta soovis juba 1560. aastal Liivimaale rajada ilmalikku võimkonda. Siiski ei olnud neil plaanidel esialgu edu ning alles siis, kui Liivimaa jõud olid 1560. aasta suvel venelastelt rängalt lüüa saanud ning Magnusegi autoriteet Läänemaa rüüstamise tõttu murenenud, langes Saare-Lääne

piiskopkond Taani tegeliku võimu alla (vt nt Tarvel 2007: 105–110). Seega võib lõppkokkuvõtena järeldada, et kui Liivimaa poliitiline korraldus poleks sõja tõttu järsult kokku varisenud, võinuks paavstilt kinnistuste hankimine Liivimaa piiskoppidele sarnaselt paljude Saksamaa piiskoppidega veel mõnda aega jätkuda ning neid oleks püütud muu hulgas saada ka neile, kes isiklikelt vaadetelt olid veendunud protestandid.

LISA

Liivimaal aastatel 1500–1560 ametisse saanud piiskopid ja nende koadjuutorid

Nimi (piiskopkond, aeg)	Kapiitel	Paavst	Ajavahe	Märkused
Michael Sculteti (Kuramaa, 1500)	–	4.5.1500	–	Saksa Ordu peaprokuraator, sai ametisse kõrgmeistri toel paavsti nimetatuna. Suri 1500. aasta novembris Roomas.
Heinrich Basedow (Kuramaa, 1501–23) (Tartu, 1518)	–	12.2.1501	–	Sai Kuramaa piiskopiks Saksa Ordu toel paavsti nimetatuna, viibis Roomas. Valiti 1518 Tartu kapiitli poolt piiskopiks, kuid kaotas koha Saksa Ordu kõrgmeistri soosikule, peaprokuraator Johannes Blankenfeldile. 1521 sai Kuramaa piiskopkonnale riigivürsti regaalid. Suri tõenäoliselt 1523. aasta lõpus.
Gerhard Schrowe (Tartu, 1505–13)	?	22.12.1505	?	Pole teada, et valijaks olnuks kapiitel, kuid seda ei saa ka välistada. Käis ise Roomas. Suri 1513. aasta sügisel.
Gottschalk Hagen (Tallinn, 1509–13)	Veebruar 1509	4.5.1509	3 kuud	Kapiitel valis piiskopiks. Käis ise Roomas. Suri 1513. aasta suvel või sügisel.
Jasper Linde (Riia, 1509–24)	Veebruar 1509	23.5.1509	Kuni 4 kuud	Kapiitel valis peapiiskopiks, saadik käis Roomas. 1521 sai riigivürsti regaalid. Suri 29.6.1524.

Nimi (piiskopkond, aeg)	Kapiitel	Paavst	Ajavahe	Märkused
Johannes Kievel (Saare-Lääne, 1513/15–27)	1513 või varem? (koad- juutor)	3.10.1513 (koad- juutor)	?	Kapiitel ja piiskop valisid koad- juutoriks, paavst kinnitas. Käis ise Roomas. 1521 sai riigivürsti regaalid. Suri 22.4.1527.
Christian Czernekow (Tallinn, 1513–14)	Oktoober 1513	6.2.1514	4 kuud	Kapiitel valis piiskopiks, käis ise Roomas. Suri arvatavasti juulis 1514 Liivimaal.
Johannes Duesborg (Tartu, 1513/14)	1513/14	15.5.1514	Kuni 7 kuud	Kapiitel valis vahemikus novem- ber 1513 – veebruar 1514. Käis ise Roomas. Suri enne 30.10.1514.
Johannes Blankenfeld (Tallinn, 1514–25) (Tartu, 1518–27) (Riia, 1522/24–27)	– – 1522 sügis (koad- juutor)	30.10.1514 19.6.1518 11.5.1523 (koad- juutor)	– – Alla 8 kuu	Paavst nimetas Tallinna ja Tar- tu piiskopiks; oli siis Roomas. 1522 septembri teisel poolel (või veidi hiljem) kinnitasid Riia peapiiskop, kapiitel ja seisused ta koadjuutoriks, paavst kinnitas selle aasta hiljem (saadiku kaudu). Sai 1521 Tallinna ja Tartu ning 1525 Riia regaalid. Suri 9.9.1527 Hispaanias.
Christian Bomhower (Tallinn 1514) (Tartu, 1514–18)	1514 –	– 30.10.1514		Valiti Tallinna kapiitli poolt pärast Czernekowi surma piis- kopiks, ent kaotas kohtu paavsti nimetatud Blankenfeldile. Paavst nimetas ta Tartu piiskopiks. Suri 15.4.1518.
Hermann Ronneberg (Kuramaa, 1523/24–39)	Pärast juu- nit 1523	2.3.1524	Kuni 9 kuud	Kapiitel valis Liivimaa ordu maameistri soosikuna piiskopiks, paavst kinnitas selle vastu kõrg- meistri tahet. Käis ise Roomas. Sai 1526 Kuramaa regaalid. Suri 1539. aasta sügisel.
Georg von Tiesenhausen (Tallinn, 1525–30) (Saare-Lääne, 1527–30)	1525 4.5.1527	21.7.1525 6.11.1530	5 kuud 3 a 6 k	Tallinna kapiitel valis piiskopiks, kinnituse sai saadiku kaudu. Saare- Lääne kapiitel postuleeris piisko- piks; sai paavsti loa teise piiskopi- ameti pidamiseks postuumselt. 1527 sai Tallinna ja Saare-Lääne regaalid. Suri 12.10.1530.
Thomas Schöning (Riia, 1528–39)	Veebr 1528	18.1.1531	2 a 11 k	Riia kapiitel valis peapiiskopiks, läks keisririiki ja sai 22.4.1528 regaalid. Paavsti konfirmatsiooni taotlemise ajal hoidis enda käes Riia praosti kohta, saadik käis Roomas. Suri 11.8.1539.

Nimi (piiskopkond, aeg)	Kapiitel	Paavst	Ajavahet	Märkused
Johannes Bey (Tartu, 1528–43)	Veebr/ märts 1528	16.8.1532	4 a 6 k	Tartu kapiitel valis piiskopiks, läks keisririiki ja sai 15.6.1528 regaalid. Paavsti konfirmatsiooni taotlemise ajal hoidis enda käes Tartu praosti kohta, saadik käis Roomas. Suri mais 1543.
Wilhelm, Bran- denburg-Ansbachi markkrahv (Riia, 1529/39–63) (Saare-Lääne, 1532–36)	1529 (koad- juutor) 1532 (pos- tuleeritu)	17.11.1531 (koad- juutor) –	2 a 2 k –	Riia peapiiskop võttis seisuste heakskiidul septembris 1529 koadjuutoriks (kuulekusvanded okt 1530). Taotles paavsti kinnitust koos peapiiskopiga. Saare-Läänes postuleeris osa kapiitlist ja vasallidest piiskopiks; paavsti kinnitust ei saanud, 1536 loobus taotlustest. Riias sai regaalid 7.12.1539. Suri 3.2.1563. Vürstisoost. Hiljemalt 1540. aastateks luterlane.
Reinhold von Buxhoeveden (Saare-Lääne, 1530–41)	18.10.1530	8.7.1532	1 a 9 k	Kapiitli valimise ja paavsti kinnituse vahel sai 1531 regaalid. 1532–36 konflikt pretendent Wilhelmiga. 1541 suvel sunniti võimust loobuma, suri mais 1557.
Johannes Roterd (Tallinn, 1530–35)	Arvat okt 1530	30.8.1531	10 kuud	Kapiitel valis ta Tallinnas arvatavasti umbes samal ajal kui Reinhold von Buxhoevedeni Saare-Lääne piiskopiks. Regaalide võtmine pole teada. Suri arvatavasti 1535 lõpus.
Arnold Annebat (Tallinn, 1535/36–51)	1535/36	1.9.1536	u 10 kuud	Kapiitel valis ta kas 1535 lõpus või 1536 alguses. Regaalide võtmine pole teada. Suri jaanuaris 1551.
Johannes von Münchhausen (Kuramaa, 1539/40–60) (Saare-Lääne, 1541/42–60)	? 13.7.1541 (koad- juutor)	16.7.1540 9.1.1542 (p)	? 6 kuud	Kas ja millal Kuramaa kapiitel ta valis, pole teada. Sai seisuste heakskiidul Saare-Lääne koadjuutoriks ja isandaks; 9.1.1542 kinnitas paavst ta piiskopina; kuni 1557 (Reinhold von Buxhoevedeni surmani) kasutas administraatori nimetust. 1541 suveks sai Kuramaa regaalid; Saare-Lääne regaalide võtmine pole teada. 1560 loobus võimust hertsog Magnuse kasuks. Suri u 1572.

Nimi (piiskopkond, aeg)	Kapiitel	Paavst	Ajavahe	Märkused
Jodokus von der Recke (Tartu, 1543–1551/53)	Mai 1543	21.4.1544	11 kuud	1543 jaanuaris oli koadjuutor, aga paavsti kinnitust ei saanud. Kapiitel valis pärast Bey surma piiskopiks, paavst kinnitas selle. Regaalide saamine pole teada, aga võis need võtta juba 1543 (saatkond keisririigis). 1551 lahkus Liivimaalt, loobus võimust ametlikult 1553. Usuline meelsus piiskopina ebaselge.
Friedrich von Ambten (Tallinn, 1551–57)	1551 algus	22.3.1553	2 a 2 k	Sai 1545/46 koadjuutoriks, kuid paavsti kinnitust ei saanud. Kapiitel valis pärast Arnold Annebati surma piiskopiks. Oli kuni 1553 Tallinna dekaan, kuni 1556 Saare-Lääne praost. Suri 1557 sügisel. Usuline meelsus ebaselge.
Hermann Wesel (Tartu, 1552/54–58)	17.10.1552	25.6.1554	1 a 8 k	Kapiitel ja seisused postuleerisid piiskopina, sai 1553 suvel regaalid. Kokkulepe Reckega, kes võimust loobus, seejärel kinnitas ka paavst. Küüditati 1558 Venemaale, kus suri 1563.
Christoph, Mecklenburgi hertsog (Ratzeburg, 1554–92) (Riia, 1555/57–63)	1554 1556/57 (koadjuutor)	– –	– –	Ratzeburgi kapiitel valis ta piiskopiks, paavsti kinnitust ei võtnud. 1555 võttis Riia peapiiskop ta enda koadjuutoriks; kapiitel nõustus sellega 1556. Koadjuutorivae-nuse ajal pidi kohast loobuma, ennistati 1557. Paavsti kinnitust ei võetud (ettepanekud 1556, 1558 ja 1559). 1563 püüdis Rootsi toel peapiiskopkonda vallutada, oli kuni 1569 Poola vangistuses. Suri 1592. Vürstisoost luterlane.
Ulrich Behr (Kuramaa, 1556–60)	1556 (koadjuutor)	–	–	Piiskop ja kapiitel kinnitasid Kuramaa koadjuutoriks. Paavstilt kinnitust ei võetud, kuigi plaaniti. 1560 loobus koadjuutori kohast hertsog Magnuse kui tulevase piiskopi kasuks. Suri 1585. Luterlane.

Nimi (piiskopkond, aeg)	Kapiitel	Paavst	Ajavahe	Märkused
Mauritius Wrangell (Tallinn, 1557/58–60)	1556 jaanuar koadjuutor/ 1557/58 piiskop	–	–	1556 jaanuari alguseks oli Tallinna koadjuutor, kuid paavstilt kinnitust ei võetud. Pärast Ambteni surma sai piiskopiks; pole teada, kas kapiitel valis. Paavstilt kinnitust ei võetud. Loobus 1560 võimust hertsog Magnuse kasuks. Surmaaeg teadmata. Usuline meelsus ebaselge.
Magnus, Holsteini hertsog (Saare-Lääne, 1560–72) (Kuramaa, 1560–83) (Tallinn, 1560–61)	Aprill 1560 Kevad 1560 Suvi 1560	– – –	– – –	1559 sügisel sõlmitud kokkuleppe tulemusel loobus Johannes von Münchhausen võimust Saare-Lääne piiskopkonnas Magnuse kasuks. 1560 aprillis valisid Saare-Lääne seisused ta ametlikult piiskopiks, umbes kuu hiljem tegid seda ka Kuramaa seisused. 1560 suvel loobus Tallinna piiskop tema kasuks oma kohast; kapiitli osalus pole teada. Paavstilt üheleegi ametikohale kinnitust ei võetud. 1561 läks võim Tallinnas rootslaste kätte ja Magnus kaotas seal tegeliku piiskopivõimu, ehkki kasutas Tallinna piiskopi tiitlit kohati ka hiljem. 1572 läks Saaremaa Taani võimu alla; Kuramaal valitses ta surmani 1583. Vürstisoost luterlane.

Bibliograafia

- Adamson, Andres. 2009. *Hertsog Magnus ja tema „Liivimaa kuningriik“*. [Võrguteavik]: doktoriväitekiri. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Angermeier, Heinz. 1984. *Die Reichsreform 1410–1555: die Staatsproblematik in Deutschland zwischen Mittelalter und Gegenwart*. München: C. H. Beck.
- Arbusow jun., Leonid. 1921. *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 3. Leipzig: Heinsius.

- . 1929. „II. Römischer Arbeitsbericht“. *Latvijas Universitātes raksti = Acta Universitatis Latviensis* 20: 475–657.
- Arbusow sen., Leonid. 1902a. „Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert“. *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 1900: 33–80.
- . 1902b. „Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Fortsetzung)“. *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 1901: 1–160.
- . 1904. „Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Schluss)“. *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 1902: 39–134.
- . 1914. „Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Dritter Nachtrag)“. *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 1911, 1912 und 1913: 1–432.
- Asche, Matthias, Werner Buchholz, Anton Schindling, edd. 2009. *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession, 1500–1721. Teil 1. Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung* 69. Münster: Aschendorff.
- , edd. 2010. *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession, 1500–1721. Teil 2. Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung* 70. Münster: Aschendorff.
- , edd. 2011. *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession, 1500–1721. Teil 3. Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung* 71. Münster: Aschendorff.
- , edd. 2012. *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Teil 4. Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung* 72. Münster: Aschendorff.
- Auge, Oliver, Andreas Bihrer, Nina Gallion, edd. 2021. „Kleine Bischöfe“ im Alten Reich: strukturelle Zwänge, Handlungsspielräume und soziale Praktiken im Wandel (1200–1600). *Zeitschrift für historische Forschung* Beiheft 58. Berlin: Duncker & Humblot.

- Bergengrün, Alexander. 1898. *Herzog Christoph von Mecklenburg, letzter Koadjutor des Erzbistums Riga: ein Beitrag zur livländischen und mecklenburgischen Geschichte*. Reval: Kluge.
- Bienemann, Friedrich, ed. 1865. *Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562. Band I. 1557. 1558*. Riga: Kymmell.
- Bolte, Henrike. 2010. „Einsetzung und Herrschaftsübernahme der Bischöfe von Dorpat, Ösel und Kurland“. *Potestas et communitas: interdisziplinäre Beiträge zu Wesen und Darstellung von Herrschaftsverhältnissen im Mittelalter östlich der Elbe*, edd. Aleksander Paroń, Sébastien Rossignol, Bartłojmei Sz. Szmoniewski, Grischa Vercamer, 245–58. Wrocław; Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- . 2012. „Spätmittelalterliche Bistumsbesetzungen im Spiegel der kurialen Überlieferung: das Beispiel Livland“. *Friedensnobelpreis und historische Grundlagenforschung: Ludwig Quidde und die Erschließung der kurialen Registerüberlieferung*, ed. Michael Matheus, 191–204. Berlin; Boston: De Gruyter.
- . 2014. „Die livländischen Bistümer im Spätmittelalter. Bedeutung und Forschungsinteresse am Beispiel ihrer Besetzung“. *Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livlands*, edd. Ilgvars Misāns, Klaus Neitmann 209–28. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 24. Köln etc: Böhlau.
- Eubel, Konrad. 1914. *Hierarchia Catholica Medii Aevi*. Vol. 2. Monasterii: Regensburgianae.
- Eubel, Konrad, Robert van Gulik. 1923. *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi*. Vol. 3. Monasterii: Regensburgianae.
- Feldkamp, Michael F. 2018. „Warum entstanden aus den im Konfessionellen Zeitalter säkularisierten deutschen Bistümern keine Titularbistümer? Beobachtungen zur Entwicklung des Rechtsinstituts des Titularbischofs“. *Incorrupta monumenta ecclesiam defendunt. Studi offeriti a mons. Sergio Pagano, prefetto dell'archivio segreto vaticano. Tomo 1: La Chiesa nella storia. Religione, cultura, costume*, edd. Andreas Gottsmann, Pierantonio Piatti, Andreas E. Rehberg: 589–606. Collectanea Archivi Vaticani 106. Città del Vaticano: Archivio Segreto Vaticano.
- Flachenecker, Helmut. 2021. „Reichsnähe bei regionaler Einenständigkeit. Das Hochstift Eichstätt im Spätmittelalter“. *„Kleine Bischöfe“ im Alten Reich. Strukturelle Zwänge, Handlungsspielräume und soziale*

- Praktiken im Wandel (1200–1600)*, edd. Oliver Auge, Andreas Bihrer, Nina Gallion: 235–270. Zeitschrift für historische Forschung. Beiheft 58. Berlin: Duncker & Humblot.
- Gatz, Erwin, Clemens Brodkorb, edd. 1996. *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches, 1448 bis 1648: ein biographisches Lexikon*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Gatz, Erwin, Clemens Brodkorb, Helmut Flachenecker, edd. 2003. *Die Bischöfer des Heiligen Römischen Reiches: von ihren Anfängen bis zur Säkularisation*. Freiburg im Breisgau: Herder.
- Götz, Johannes. 2019. „Die Wahl des livländischen Meisters: Ein Indikator für das Verhältnis zwischen Zentrum und Provinz im Deutschen Orden“. *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 14: 11–70.
- Grundmann, Annelies, Rosemarie Aulinger, edd. 2015. *Die Beschwerden der deutschen Nation auf den Reichstagen der Reformationszeiten (1521–1530)*. Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe: Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V, 21. München: De Gruyter.
- Hartmann, Stefan, ed. 2002. *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1540–1551): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*. Vol. 54. Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz. Köln etc: Böhlau.
- . 2004. „Neue Quellen zur livländischen Koadjutorfehde 1555/6“. In *Aus der Geschichte Alt-Livlands: Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*, 275–306. Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 27. Münster: Lit.
- , ed. 2005. *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1551–1557): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*. Vol. 57. Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz. Köln etc: Böhlau.
- , ed. 2006. *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1557–1560): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*. Vol. 60. Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz. Köln etc: Böhlau.
- Hildebrand, Hermann. 1877. *Die Arbeiten für das Liv-, Est- und Kurländische Urkundenbuch im Jahre 1875/76*. Riga: Müller.
- Hirschheydt, Magnus von. 2013. „Die Säkularisationen der geistlichen Staaten Livlands 1558–1561. Typologie und Vergleich“. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vestis. A Dāla: Socialas un humanitaras zinātnes*, 67: 90–107.

- Hoberg, Hermannus. 1949. *Taxae pro communibus servitiis: ex libris obligationum ab anno 1295 usque ad annum 1455 confectis*. Studi e testi 144. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Hofmeister, Philipp. 1932. „Von den Koadjutoren der Bischöfe und Äbte“. *Archiv für katholisches Kirchenrecht*, 112: 369–436.
- Hupel, August Wilhelm, ed. 1794. „Livländische Urkunden, welche Herr Heinrich von Tiesenhausen der ältere, seiner zu Berson im Jahr 1575 vollendeten und handschriftlich hinterlassenen Geschlechtes-Deduction beygefüget hat“. *Neue nordische Miscellaneen*, 7–8: 227–354.
- Jähnig, Bernhart. 2011. *Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland*. Schriften der Baltischen Historischen Kommission 16. Berlin: Lit.
- Kallmeyer, Theodor. 1849. „Urkunden über die Wahl des Ulrich Behr zum Coadjutor des letzten Bischofs von Kurland“. *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, 4: 459–481.
- Karge, Paul. 1924. „Die Reformation und Gottesdienstordnung des Markgrafen-Erzbischofs Wilhelm von Riga vom März 1546“. *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*, 22 (2): 120–161.
- Kõiv, Lea. 2021. *Kirikukorraldus ja vaimulik elu rootsiaegses Tallinnas*. Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 54. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kreem, Juhan. 2004. „Tülidest Saare-Lääne piiskopitooli ümber 15. sajandil“. *Saare-Lääne piiskopkond: artiklid Lääne-Eesti keskajast = Bistum Ösel-Wiek: Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland*, ed. Ülla Paras, 73–82. Haapsalu: Läänemaa Muuseum.
- . 2006. „Der Deutsche Orden und die Reformation in Livland“. *The military orders and the Reformation: choices, state building, and the weight of tradition: papers of the Utrecht Conference, 30 September – 2 October 2004*, edd. Johannes A. Mol, Klaus Militzer, Helen J. Nicholson, 43–57. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht 3. Hilversum: Verloren.
- . 2011a. „Der Deutsche Orden in Livland unter Hermann von Brüggenei: Bemerkungen zu Regierungspraxis und Religionspolitik“. *Die Ritterorden in Umbruchs- und Krisenzeiten*, edd. Jürgen Sarnowsky, Roman Czaja, 303–315. Ordines militares. Colloquia Torunensia historica 16. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

- . 2011b. „Liivimaa ja Augsburgi Interim 1548. Lisandusi teadmistele reformatsiooni levikust Baltikumi“. *Tuna*, 4: 6–16.
- . 2014. „Die Religionsfrage auf den livländischen Ständeversammlungen 1522–1558“. *Preußen und Livland im Zeichen der Reformation*, edd. Arno Mentzel-Reuters, Klaus Neitmann. 183–197. Tagungsberichte der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung 28. Osnabrück: Fibre.
- Kroeger, Gert. 1930. „Erzbischof Silvester Stodewescher und sein Kampf mit dem Orden um die Herrschaft über Riga“. *Mitteilungen aus der Gebiete der Geschichte Livlands*, 24 (3): 147–280.
- Kruus, Hans. 1924. *Vene-Liivi sõda (1558–1561)*. Tartu: Loodus.
- Kuhles, Joachim. 2007. *Die Reformation in Livland: religiöse, politische und ökonomische Wirkungen*. Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa 16. Hamburg: Kovač.
- Lange, Thomas. 2014. *Zwischen Reformation und Untergang Alt-Livlands: Der Rigaer Erzbischof Wilhelm von Brandenburg im Beziehungsgeflecht der livländischen Konföderation und ihrer Nachbarländer*. 2 vols. Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa 21. Hamburg: Kovač.
- Lukas, Tõnis. 1998. *Tartu toomhäräd 1224–1558*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- . 2004. „Saare-Lääne piiskopkonna toomhäräd 1228–1563“. *Saare-Lääne piiskopkond: artiklid Lääne-Eesti keskajast = Bistum Ösel-Wiek: Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland*, ed. Ülla Paras, 49–71. Haapsalu: Läänemaa Muuseum.
- Maasing, Madis. 2013. „Markkrahv Wilhelmi suhted Tartu piiskoppidega (1530.–1550. aastatel)“. *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2012*: 93–128.
- . 2014. „Miks ebaõnnestus Riia peapiiskopi Wilhelmi 1540. aastatel ettevõetud reformatsioonikatsed?“. *Usuteaduslik Ajakiri*, 66 (1): 45–61.
- . 2017a. „Die Bischöfe von Kurland zwischen Livland und Preußen in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts“. *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 12: 60–83.
- . 2017b. „Livland und die Reichstage (1520–1555)“. *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter. Livonia – a Region at the End*

- of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages*, edd. Anti Selart, Matthias Thumser, 283–312. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 27. Köln etc: Böhlau.
- . 2019. „Die Reformationsversuche im Erzbistum Riga in den 1540er und 1560er Jahren“. *Die Kirche im mittelalterlichen Livland*, edd. by Radosław Biskup, Johannes Götz, Andrzej Radziwiński, 245–272. Ecclesia clerusque temporibus medii aevi 5. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- . 2020. „Reformatsioon, kirikuvarad ja võim – tüli Riia peapiiskopi ja linna vahel 1520.–1550. aastatel“. *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat* 2019: 111–143.
- . 2021a. „Alati mõjukate isandate tahte täitja? Tallinna piiskopi roll markkrahv Wilhelmi kirjavahetuses (1530–1561)“. *Piiri peal. Võim, usk ja kirjasõna siin- ja sealpool Rootsia aega*, ed. Katre Kaju, 9–41. Rahvusarhiivi toimetised. Acta et Commentationes Archivi Nationalis Estoniae 4. Tartu: Rahvusarhiiv.
- . 2021b. „Kuidas saadi ja kuidas ei saadud Saare-Lääne piiskopiks“. *Läänemaa Muuseumi toimetised* 23: 35–70.
- . 2022. „16. sajandi I poole Liivimaa allikad Preisimaa Kultuuripärandi Riiklikus Salaarhiivis“. *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat* 2020: 35–74.
- Maasing, Madis, Dmitry Weber. 2019. „Die Gerüchte über den Tod des Erzbischofs Wilhelm von Riga im Sommer 1556“. *Acta Historica Tallinnensia*, 25 (1): 3–18.
- Meyer, Andreas. 1986. „Das Wiener Konkordat von 1448 – eine Erfolgreiche Reform des Spätmittelalters“. *Quellen und Forschungen aus italienischen Bibliotheken und Archiven*, 66: 108–52.
- Motzki, Arthur. 1921. „Livonica aus den Supplikenregistern von Avignon (1342 Okt. 11 – 1366 Mai 9)“. *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*, 21: 101–172.
- Mäesalu, Mihkel. 2017a. „Die Steuerforderungen des Heiligen Römischen Reiches an die Kirchenprovinz Riga im 15. Jahrhundert“. *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter. Livonia – a Region at the End of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages*, edd. Anti Selart, Matthias Thumser, 259–282. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.

- . 2017b. *Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486*. Tartu: Tartu Ülikool.
- . 2020. „Tartu piiskop Dietrich Damerow ja Saksa ordu“. *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2019*: 36–58.
- Müller, Ulrich, ed. 1996. *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*. Vol. 41. Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz. Köln etc: Böhlau.
- . 2014. „Erzbischof Wilhelm von Riga und die Reformation in Livland 1535–1563“. *Preußen und Livland im Zeichen der Reformation*, edd. Arno Mentzel-Reuters, Klaus Neitmann: 241–343. Tagungsberichte der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, 28. Osnabrück: Fibre.
- Neitmann, Klaus. 1991. „Um die Einheit Livlands. Der Griff des Ordensmeisters Bernd von Borch nach dem Erzstift Riga um 1480“. *Deutsche im Nordosten Europas*, ed. Hans Rothe, 109–137. Studien zum Deutschtum in Osten 22. Köln; Wien: Böhlau.
- . 1997. „Der Deutsche Orden und die Revaler Bischofserhebungen im 14. und 15. Jahrhundert“. *Reval. Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert*, edd. Norbert Angermann, Wilhelm Lenz, 43–86. Schriften der Baltischen Historischen Kommission 8. Lüneburg.
- . 2008. „Fürst und Räte vor der Herausforderung ‘guter Ökonomie und Haushaltung’. Aufbau und Unterhaltung der Hof- und Landesverwaltung des erzbischöflich rigischen Koadjutors Markgraf Wilhelm von Brandenburg 1529–1539“. *Hofwirtschaft. Ein ökonomischer Blick auf Hof und Residenz in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. 10. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Götting/Schleswig, 23.–26. September 2006, edd. Gerhard Fouquet, Jan Hirschbiegel, Werner Paravicini, 77–122. Residenzenforschung 21. Ostfildern: Fibre.
- . 2020. „Herzog Christoph von Mecklenburg als Koadjutor des Erzstifts Riga. Voraussetzungen, Ziele und Umstände fürstlicher Versorgungspolitik in der Mitte des 16. Jahrhunderts“. *Mecklenburgische Jahrbücher*, 135: 123–158.
- Nottbeck, Eugen von. 1887. „Die Huldigungen der Stadt Reval im 16. Jahrhundert“. *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*, 3: 216–235.
- Pabst, Martin. 2015. *Die Typologierbarkeit von Städtereformation und die*

- Stadt Riga als Beispiel*. Kieler Werkstücke. Reihe G, Beiträge zur Frühen Neuzeit 7. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Petersen, Stefan. 2021. „Die Bischöfe von Ratzeburg. Episkopale Handlungsspielräume im Windschatten der Hansestädte Hamburg und Lübeck“. „*Kleine Bischöfe im Alten Reich: strukturelle Zwänge, Handlungsspielräume und soziale Praktiken im Wandel (1200–1600)*“, edd. Oliver Auge, Andreas Bihrer, Nina Gallion: 47–76, Zeitschrift für historische Forschung Beiheft 58. Berlin: Duncker & Humblot.
- Piirimäe, Pärtel. 1998. „Tartu piiskopkonna võimustruktuuridest Vana-Liivimaa lõpusajandil“. *Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Artiklite kogumik*, edd. Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage, 33–52. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- . 2008. „Liivimaa maapäev Wolter von Plettenbergi ajal (1494–1535)“. *Ajalooline Ajakiri* 1/2: 45–88.
- Poschmann, Birgitte. 1962. „Bistümer und Deutscher Orden in Preußen 1243–1525“. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, 30: 227–356.
- Salonen, Kirsi. 2021. „Between Uppsala and Rome: Swedish Bishops’ Contacts with the Papal Curia in the Late Middle Ages“. *Bishops’ Identities, Careers, and Networks in Medieval Europe*, ed. Sarah E. Thomas, 289–306. *Medieval Church Studies* 44. Turnhout: Brepols.
- Salonen, Kirsi, Jussi Hanska. 2012. *Entering a Clerical Career at the Roman Curia, 1458–1471*. Farnham; Burlington: Ashgate.
- Schieffer, Rudolf. 1976. *Die Entstehung von Domkapiteln in Deutschland*. Bonner Historische Forschungen 43. Bonn: Ludwig Röhrscheid.
- Schindling, Anton, Walter Ziegler, edd. 1989–1997. *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Land und Konfession 1500–1650*. Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 49–53, 56–57. Münster: Aschendorff.
- Schirren, Carl. 1884. *Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem dänischen geheimen Archive zu Kopenhagen. Band 2*. Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Neue Folge 10. Reval: Kluge.
- Schirmmacher, Friedrich Wilhelm. 1885. *Johann Albrecht I. Herzog von Mecklenburg*. Wismar.
- Schnöring, Wilhelm. 1905. *Johannes Blankenfeld: ein Lebensbild aus den Anfängen der Reformation*. Halle: Verein für Reformationsgeschichte.

- Schonebohm, Fritz. 1909. *Die Besetzung der livländischen Bistümer bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts*. Riga: Häcker.
- Schubert, Ernst. 1996. *Fürstliche Herrschaft und Territorium im späten Mittelalter*. Enzyklopädie Deutscher Geschichte 35. München: Oldenbourg.
- Schuchard, Christiane. 2002. „Johann Blankenfeld († 1527) – eine Karriere zwischen Berlin, Rom und Livland“. *Berlin in Geschichte und Gegenwart*, 27–56.
- Schwarz, Brigide. 1991. „Klerikerkarrieren und Pfründenmarkt“. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 71: 243–265.
- . 1993. „Römische Kurie und Pfründenmarkt im Spätmittelalter“. *Zeitschrift für historische Forschung*, 20 (1): 129–152.
- Selart, Anti. 2015. „Johann Blankenfeld und Russland“. *Die baltischen Länder und Europa in der Frühen Neuzeit*, edd. Norbert Angermann, Karsten Brüggemann, Inna Pöhltsam-Jürjo: 105–129. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte. Köln etc: Böhlau.
- Simiński, Rafal. 2019. „Der Konflikt zwischen den Herzögen von Pommern-Stettin und dem Deutschen Orden in Preußen um die Besetzung des Erzbistums Riga in den Jahren 1394–1403 im Lichte neuester Studien“. *Studia Maritima*, 39: 127–162.
- Spieß, Karl-Heinz. 2021. „Würdenträger Wider Willen? Fürstensöhne Als ‘Kleine Bischöfe’ im Mittelalter“. „Kleine Bischöfe“ im Alten Reich. *Strukturelle Zwänge, Handlungsspielräume Und Soziale Praktiken Im Wandel (1200–1600)*, edd. Oliver Auge, Andreas Bihrer, Nina Gallion: 373–406. Zeitschrift Für Historische Forschung. Beiheft 58. Berlin: Duncker & Humblot.
- Stackelberg, Friedrich von. 1936. „Die Verwaltung des Bistums Oesel-Wiek im XVI. Jahrhundert“. *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Vorträge zur Hundertjahrfeier am 6.–9. Dezember 1934*, 36–51.
- Tarvel, Enn. 2007. „Piiskopi- ja orduaeg 1227–1572“. *Saaremaa. Ajalugu, majandus, kultuur*. 2, ed. Kärt Jänes-Kapp: 77–142. Tallinn: Koolibri.
- Wolgast, Eike. 1995. *Hochstift und Reformation: Studien zur Geschichte der Reichskirche zwischen 1517 und 1648*. Beiträge zur Geschichte der Reichskirche in der Neuzeit 16. Stuttgart: Steiner.